చంద్రికాప్రెస్సు,
చాకలపేట,
మద్రాసు-21.

విజ్ఞప్తి

ఈచిన్నిపొత్తమును నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామచరిత నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను మన్మిత్రులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్లా వేంకటరామరెడ్డిగారివలన విని తత్ప్రియబాంధవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు "నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి" అని వర్ణనీయు లయిన కుటుంబులలో నన్యతములు విద్వద్భోగ్యభాగధేయులు,

శ్రీయుత పాణకా వీరారెడ్డిగారు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు సద్ధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకరణారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమింపకయుంటిని. దానిని వారిప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంతకృతజ్ఞుఁడ నైవారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముం బొలయించుచుందురు గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేడుచున్నాను.

మ. కలవే పల్కఁగ నేల? లేనియవె వక్కాణింతుఁ బాణాకాఖ్యవం
శలలామంబగు వీరరెడ్డికిఁ గరాబ్జాతంబునం దిచ్చుబోఁ
గలలో నేనియు లేదురానర! మరే! కాపట్యమన్నన్ దదీ
యులలో నైనను లేదురా! కటువచస్సో నాల్కకున్ రాదురా.

మదరాసు.
15-6-20.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

సూత్రధారుఁడును, నటుఁడును; స్థాపకసూత్రధారుఁడును,

రాముఁడు—కథానాయకుఁడు.

కంచుకి.

అష్టావక్రుఁడు—ఒకముని.

లక్ష్మణుఁడు—రామకనీయానుజుఁడు.

దుర్ముఖుఁడు—అంతఃపురచారియైనపరిచారకుఁడు.

శంబూకుఁడు—శూద్రముని.

సౌధాతకి, భాండాయనుఁడు - వాల్మీకిశిష్యులు.

జనకుఁడు—విదేహరాజు, సీతతండ్రి.

గృష్టి—ఒకకంచుకి.

కుశలవులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణబటువులు.

పురుషుఁడు—చంద్రకేతునిసైనికుఁడు.

చంద్రకేతుఁడు—లక్ష్మణపుత్రుఁడు.

సుమంత్రుఁడు—చంద్రకేతుసారథి.

విద్యాధరుఁడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతీహారి.

ఆత్రేయి—తాపసి.

వాసంతి—వనదేవత, సీతచెలి.

తమసా మురళలు—నదీదేవతలు.

అరుంధతి—వసిష్ఠపత్ని.

కౌసల్య—రామమాత.

విద్యాధరి.

పృథ్వీదేవి—సీతతల్లి.

భాగీరథి—(గంగాదేవి.)

విదర్భదేశ మనఁగా ఇప్పటిబిరారు (Berars) దేశమనియు, ఇప్పటికిని నాగపూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్రపురము) అను నగరము సమీపమున ఉదుంబరులు నివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణు లున్నారనియు, భండారకార పండితులు మాలతీమాధవ పీఠిక యందు వ్రాసియున్నారు. అప్రాంతముబట్టి చూడఁగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుఁడో, ఆంధ్రుఁడో, అనఁగ వెలనాటియో తెలగాణ్యుఁడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుఁడు కాలప్రియనాథుని యాత్రోత్సవమున తాము ఆయానాటకమును ఆడించినట్లు వచించుచున్నాఁడు. ఆదేవుని క్షేత్రమైన యానగర మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు. కాలప్రియనాథుఁ డనఁగా మహాకాళక్షేత్రవాసి యగుశంభు వని త్రిపురారిటీక. వీరరాఘవాచార్య టీకలో "కాలప్రియానాథస్య" అని పాఠంబును, కాలప్రియ యనుపేరి యంబికకు పతి యని వివరణంబును, గన్పట్టుచున్నవి. మహాకాళక్షేత్ర మనఁగా ఉజ్జయిని, తద్వాసియే యిట వివక్షితుః. దేని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యీపేరేల ప్రయోగించును? కావున సూత్రధారుఁడు ఆయానాటకముల నాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకపడుచున్నది. మఱి భవభూతి కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించినవాఁడు గావున, కన్యాకుబ్జమందు కాళప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుఘటిత మగును.

ఈకవికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్మ —

"తపస్వీ కాం గతోఽవస్థా మితి స్మేరాననా వివ
గిరిజాయాః స్తనౌ వన్దే భవభూతిసితాననౌ."

అను నేతద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి "భవభూతి" యను వ్యవహారనామము నొసంగినట్లు ఐతిహ్య మని వీరరాఘవటీకలో నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈతనికాలమును చారిత్రాన్వేషులు కొంచెము డొంక తిరుగుడుగా నిర్ణయించి యున్నారు. కాశ్మీరరాజులచరిత్ర మగు రాజతరంగిణియందు—

"కవి ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవితః
జితో యయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతివన్దితామ్."
"ప్రోత్ఖాతా ప్రుంధి ర్యశోవర్మ లలితాదిత్యయో రితి
లితే కాలేఖన్వితా దనర్ఘత్వం వివ న్నృపోః."

అనుకిత్యాదిగ్రంథమువలన కాశ్మీరరాజు లలితాదిత్యుఁడు యశోవర్మను జయించె నని తెలియవచ్చుచున్నది ఆజయము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాఁడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాఁడగు బాణుఁడు హర్ష చరిత్రపీఠికయందు పలువుర మహాకవులం బ్రస్తావించి భవభూతిని ప్రస్తావింపమియు, 8-వ శతాబ్దివాఁడగు వామనుఁడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునుండి శ్లోకముల నుదాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరపాండురంగపండితులు ఎమ్. ఏ. గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసాశాస్త్రప్రవర్తకులైన కుమారిలభట్టాచార్యులశిష్యుఁ డనియు, ఉంబేకాచార్యుఁడను నామాంతరముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని యంకములతుదను గద్యము లున్న దని తెలిపియున్నారు. ఈపరువుం జేయుట నాటకత్రయరచనానంతరము కావలయును. కానిచో అందు ఏతద్గురుప్రస్తావము లేక పోవుటయు,

"గణై స్సతాం న మమ కో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్
యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్గురుః"

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ డయేని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు వాదముసేయ వచ్చుటయు నిజమయేని, ఈయన శంకరసమకాలికుఁ డగును. అందువలన శంకరమతము అప్పుడప్పుడే తలయెత్తుచున్నకతంబునను, ఇంకను సురూపముగా నందునను, బౌద్ధపరివ్రాజికను అత్యంతోత్కర్ష నొసంగునట్టి రూపకమును (మాలతీ మాధవమును) ఈతఁడు రచించుట సంగతపడును.

అతని విద్యావిశేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్యప్రమాణాభిజ్ఞుం డనియు,

"య ద్వేదాధ్యయనం, త థోపనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ
జ్ఞానం, తత్కథనేన కిం న హి తతః కశ్చి ద్గుణో నాటకే;
య త్ప్రౌఢత్వ ముదారతా చ వచసాం, య చ్చార్థతో గౌరవమ్,
త చ్చే దస్తి తత స్త దేవ గమకం పాణ్డిత్యవైదగ్ధ్యయోః".

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ పారగుం డనియుం దెలుపుకొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావిశారదుఁడు; అందులకు మాలతియందలి కామందకియు కన్నామము నైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి మాల్యవన్మంత్రియు నిదర్శనములు. నీతివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాక్రుచ్చినాఁడు:—

"అహో స్వర్గాదిప్రగుణరమణీయం వ్యవహారన్,
పరాభ్యామ్నాయాస్థానా న్యపి జఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్యా నైక స్సకల మతిసంధాయ కపటైః,
తటస్థః, స్వ స్వార్థాన్ ఘటయతి చ మానం చ భజతే".

ఇందుకు భూరివసువుకు లక్ష్యముగా నిబంధించినాడు. మఱియు—

"శాస్త్రేషు నిష్ఠా, సహజ శ్చ బోధః । ప్రాగల్భ్య, మభ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఘాః క్రియాసు."

అని కార్యసాధకగుణములం జెప్పినాడు. అందులకు కామందకియే లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగల్భ్యమును "మమ హి సంప్రతి....." అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి 5 అం), "అయి వత్స. కి మనయా....." అను వసిష్ఠవాక్యంబును (మహావీర. 3 అం), సూచించుచున్నవి. శ్రౌతవిద్యాభినివేశమును "కః కో త్ర భోః...తద్గిరసః" అను (మ. వీ) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

"షడధికదశనాడీ చక్రమధ్యస్థితాత్మా
హృది వినిహితరూపః సిద్ధిద స్తద్విదాం యః
అవిచలితమనోభి స్సాధకై ర్మృగ్యమాణః
స జయతి పరిణద్ధః శక్తిభి శ్శక్తినాథః".

"విష్వగ్వృత్తి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్కన్ధబద్ధోఽపి భారః,
సంస్కారక్షాణదీర్ఘం పటు రటతి కృతావృత్తి ఖట్వాఙ్గఘణ్టా,
ఊర్ధ్వం ధూనోతి వాయు ర్వివృతశవశిరశ్శ్రేణికుఞ్జేషు గుఞ్జన్
నుత్తాలః కిఙ్కిణీనా మనవరతరణత్కారహేతుః పతాకామ్."

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహామాంసవిక్రయంబును, ఏతదీయ కాపాలికాద్యాగమ జ్ఞానమును వెల్లడించుచున్నవి.

ఉ. రా. చరితలోని వివర్తశబ్దప్రయోగములచే నితని వేదాంతశాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచిరి.

భవభూతి క్షత్రియ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో పైప్పలదండమును చెప్పినాడు. మనువు—

"బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశౌ, క్షత్రియో వటఖాదిరౌ,
పైలవౌదుమ్బరౌ వైశ్యో, దణ్డా నర్హన్తి ధర్మతః".

అని క్షత్రియునికి వటఖాదిరములం జెప్పినాడు. అట్లుండ, ఈ కవి యిట పైప్పలమును (రావిని) చెప్పుట యెట్లు? అన్నచో, "కృతే తు మానవా ధర్మా, స్త్రేతాయాం గౌతమాః స్మృతాః" అను స్మృతిప్రమాణమువలన త్రేతాయుగము

వారైన శ్రీరామానుజులకు గౌతమధర్మసూత్రములను చెప్పకలయును. గౌతములవారు "బైల్వ పాలాశౌ బ్రాహ్మణస్య దణ్డౌ, ఆశ్వత్థ పైలవౌ శేషే." అని క్షత్రియునికి రావి కోలం జెప్పినారు. ఈ సూక్ష్మభేదమును మేలుతోవతో తెలియజేసినందున ఈతనికి ధర్మశాస్త్రమునం గలనిష్ఠ స్పష్టపడుచున్నది.

ఇతరకవిప్రశస్తి.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాభరణమందును, ధనికుఁడు దశరూపకావలోకమందును, క్షేమేంద్రుఁడు ఔచిత్యచర్చయందును, హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమందును, వామనుఁడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందును, మమ్మటుఁడు కావ్యప్రకాశమందును, ఇతనినాటకములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహూకృతి తెలియుచున్నది.

ఇతరకవులును ఈయనను శ్లాఘించినవిధముం గనవచ్చు:—

"సుకవిద్వితయం జానే నిఖిలేఽపి మహీతలే—
భవభూతి శ్శుక శ్చైవ వాల్మీకి స్తు తృతీయకః." భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

"అహో! మే సౌభాగ్యం! మమ చ భవభూతే శ్చ భణితీ
తులాయా మారోప్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమని,
గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలితకల్హారకలికా
మధూళీమాధుర్యం క్షిపతి పరపూర్త్యై భగవతీ." భో. ప్ర. కాళిదాసు.

"భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి
యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానిబన్ధేషు."

అని భవభూతిశిష్య వాక్పతిరాజకృతగౌడవధ మహాకావ్యము.

"బభూవ వల్మీకభవః పురా కవిః, । తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్ఠతామ్,
స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః."

—రాజశే.

"ప్రాచేతసేన యా సీతా పాలితా భవభూతినా
సర్వత శ్చర్వ్యతే వాణీ సై వాద్య కవిమానిభిః." నీలకణ్ఠదీక్షితుఁడు.

"భవభూతిక వే ర్వాచః స్వదన్తే రసరఞ్జితాః
సుమనోభ్యః సుధాస్యన్ది బన్ధమాధుర్యబన్ధురాః."

"భవభూతి మనాదృత్య నిర్వాణమతినా మయా
మురారి పదచిన్తాయా మిద మాధీయతే మనః."

(భవభూతిని చదివి, బాణుని ముగించి మురారిం దొడంగితి నని భా.)

"రత్నావళీపూర్వక మన్య దాస్తాం । అసీమభోగస్య వచోమయస్య,
పయోధరస్యేవ హిమాద్రిజాయా । పరం విభూషా భవభూతిరేఖా."

పై నాటకముల రచనాక్రమ మేమి ?

నిర్దేశక్రమమే రచనాక్రమ మని తోఁచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత మొదటి దనియు, మాలతి రెండవ దనియు తలంచిరి. వీరచరితను లోకులు మెచ్చనందున ఆకోపమంతను మాలతిలో—

"యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ న్త్యవజ్ఞాం,
జానన్తి తే కిమపి, తాన్ ప్రతి నైష యత్నః;
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా,
కాలో హ్యయం నిరవధి, ర్విపులా చ పృథ్వీ."

అను శ్లోకముచేఁ దెలుపుకొన్నాఁ డనియుం ఉపపత్తి చెప్పిరి. నామత మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితవాక్యరచనా ఫక్కిక మాలతిలో కుదురుపడలేదు. అది వీరచరితములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీతృతీయ సప్తమాంకములలో లవంగికా మదయంతికలు కావించిన ద్రాఘిష్ఠోపన్యాసములే చాలిన నిదర్శనములు. ఇట్టి నిడుద వాక్యములు కడమ రెంటను లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వర్ణించినాఁడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలినాటకము. మఱి యాకోపమంతయు నేల యన ?—అవి యుద్ధతోక్తులే గాని, కోపపలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞసింగమనాయనివారి వాక్కు—"పరాపవాదాత్స్వోత్కర్షోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే 'యే నామ' । అత్ర 'జానన్తి తే కిమ' పీతి, పరాపవాదాత్ 'సమతుకోఽపిసమానధర్మా' ఇత్యాత్మోత్కర్ష కథనాచ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్." ఇట్లుగా దంపురేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసియుండి వానిని లోకులు మెచ్చనందులకై యావాక్యము పల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా నెల్లరను మెప్పింపలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞ చాల దని యరసికొన్నవాఁడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిం గ్రమ్ముకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియతోపన్యాస పూర్వకముగా వీరచరితముం దొడంగినాఁడు—

"తే వేద మద్ధృతజగత్త్రయమన్యమూల । మస్తోకవీర మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునన్దనస్య । ధర్మద్రుహాం దమయితు శ్చరితం నిబద్ధమ్."

లోకులు వీరచరితమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. అన్యాపదేశను "యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః." అని ఉ. రా. చ. లో

సూచించినాఁడు. అయినను ఆదినుండి తనసారమందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా ప్రతిష్ఠమైనందుకు ఉ. రా. చ. తుదిని—

"తా మేతాం పరిభావయ న్త్వభినయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః
శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమామ్."

అని తనవాక్కునే సూచించినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

చదివినవిద్య యెట్లు అపాఠకమై యుండ, ఈతఁడు పర్వతారణ్య నదీ తత్సంగను జనపద జన వృత్తాదికమును పుస్తకముగా పఠించికొన్నాఁడో యనునట్లు పరికించిన వాఁడు. వర్ణనచే వర్ణ్యమును ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

ఏనుఁగులు కరదచే వృక్షగ్రంథులకు గండగ్రంథుల నొరసికొని గోదావరి లోనికి పుష్పవృష్టిం గురియించుట; ఎండకు డస్సి యుండవికోళ్లు చెట్లపై పరుండి కూయుచుండుట; నదీసంగమములలోని యేటియలలు పెణయేటి యలలపైకి లేచి, ఒొమ్ము పోటు లాడి పొరలి యుండుట; అటవీగహ్వరములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులుల గంభీర గాంధర్వ ధ్వనులకును, గుహలలోని యెలుఁగుబంట్ల యంబూత్కృత మాటలకును, అడవి యెల్లను దిక్కు లెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మాఱు సెలంగుట; ఎక్కడనో పాతాళమున కించుక జలము మెఱయుచున్న లోయలలోని పణఁకుల నడిమి పడియలు; దప్పికం దూలిన తొండలు అజగరముల చెమటయోడికలకు త్రాగుట:—ఇట్టి వర్ణనలచేత ఈతఁడు మదికి సినమటో గ్రాహ్యం జూపుచున్నాఁడు.

కలయూప కరేణుయూథికి తొండముతో తూఁజాతోనుంబోలె, నీటిసోనను బన్నీటింబోలె, చిలుకుట, దాఁకికి సంపూలేని తూఁటికామతోడి తామరాకుగొడుగుం బట్టుట; తమ్మికూండ్ల చిఱుతుకతునియల కవణముతోడి సెత్తమ్మి సెత్తావి నీటిని తనపుక్కిటినుండి దాని పుక్కిటం బెట్టుట;—ఇట్టి రసికచర్యల వర్ణనచేతను ఈకవి రసికహృదయములను వశీకరించుచున్నాఁడు.

ఆకాశసంచారి కాపాలికీ, కన్యాబలిదాతృ కాపాలిక, చాముండాపూజా, మహామాంస విక్రయ క్రయానుషక్తి దృశ్యాదృశ్య భూత ప్రేత పిశాచ వృత్త, శ్మశాన త్రియామా మాంధకారవిజృంభణ వర్ణనలచే ద్రష్టృ శ్రోతృ పఠితృ జనముల చిత్తములకు మచ్చుచల్లినవాఁడు.

సాత్త్వికవ్యభిచార్యాది భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదములను తత్సంసృష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిలోకైకవీరుఁడుగా నున్నాఁడు. ఈ విషయములో ఇతరకవులు ఈయనకు సాటి గాఁజాలరైరి.

ఈయన తాను వశ్యవాక్కని చెప్పుకొన్నాఁడు. వశ్యవాక్కుఁడని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీహర్షాదులు కొందఱు తక్క ఇతరకవులు కాళిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియుం, ఈప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయులైనారు. ఈయనకవిత భావమయుం బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్యభావదశావిశేషాద్యుచితముగా మాఱుచునే యుండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. చ. లో పరమావధిం బొందినది. బుడుతల గుఱ్ఱంపువర్ణనము, కొంటెపిల్లని హేళనోక్తి, కుపితజనక కఠోరోక్తి, శాంతజనక క్షమోక్తి, అరంజోతమ్మ వేదకల్పోక్తి, బాలయోధుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధంబును అర్థానుగుణ మగు నందులకు లవచంద్రకేతుల యుద్ధోద్యమవచనము ఒక యుదాహరణము:—

"జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోర ఘన ఘర్ఘర ఘోష మేతత్
గ్రాస ప్రసక్త హస దన్తక వక్త్రయన్త్ర
జృమ్భా విడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్."

ఈతని తాటకావర్ణనముపై ఈసు రేఁగి, మురారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారి నాటకములయందుం గనవచ్చును; మదీయ విమర్శ వినోదమందేని కనవచ్చును. కావ్యాదర్శదండి పదలాలిత్యార్థి దైవతము. ఆ లాలిత్యమంతే అతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియుం కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములం బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్గుణోజ్జ్వల పదాన్వేషణము గావించినవారు గారు. ఈకిటుకుం గనిపట్టి పోలేటివరి యుద్దండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్టలేక) మాలతిని మించువాఁడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్యప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లికలో ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాఁడు. మల్లికకథ మాలతికథకు ప్రతిబింబ మనందగును. మాలతిలోని "చూడాపీడకపాలే" త్యాది నాందీగతపద్యమునకు ఉద్వేజకప్రాయమునకు పోటిగా తనరూపకములో "చూడాశీతకరే" త్యాది పద్యమును అల్లినాఁడు. వానిని మదీయవిమర్శ వినోదమందేని ఆరూపకములయందేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్దండకవి పద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. "సంతాపం శమయన్తు" అను చతుర్థపాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోఁచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రధానుఁడు. కుమారసంభవమున రతివిలాపమున—

"త మవేక్ష్య రురోద సా భృశం । స్తనసంబాధ మురో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృతద్వార మి వోపజాయతే."

ఇందలి యుత్తరార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

"సంతానవాహీ న్యపి మానుషాణాం । దుఃఖాని సద్బంధు వియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని । స్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవన్తే."

"దుస్సహత్వము" ఇందు కంఠోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృత నాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కగా గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి వ్యాసదేవ జగద్ధరులకన్న ఉద్దండకవియు, మహావీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కగా గ్రహించినారు. ఇందులకు నిదర్శనము 'కపోల మఙ్క్షమాని" "అపి తాటకారిః" అనువానిపై మదీయ విమర్శనీయోపభాగమునం గనవచ్చును పరశురామాభియోగము వీరచరిత యందుం గని బాలరామాయణానర్ఘరాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులందు తత్కర్తలం నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు పలువగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము, 2. అనర్ఘరాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాటకము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉన్మత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్పణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును పశ్యవాక్కులే. ఇందఱలోను అనర్ఘరాఘవకారుఁడు మురారి పాండిత్యపరిమోచ్ఛపదంబున దీపించుచున్నాఁడు. పరశురామాభియోగములో భవభూతిని మించినాఁడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని, ఉత్తరరామచరితములోని లోకాతీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ కాశ్చర్యపడి, అమార్గము తమ కసాధ్య మని యెంచి అందుం బద మిడరైరి. జయదేవుఁడు ప్రసన్నరాఘవములో ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం దెచ్చినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్జ్వలుఁడు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోపమానములం గల్పించుకొనును. ఉదా.—

"బాష్పామ్భసా మృగదృశో విమలః కపోలః
ప్రత్యాశ్యతే; సపది రాజత ఏవ యస్మి న్
గణ్డూష పేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు
రిన్దు ర్ని వేశితమయూఖ మృణాళదణ్డః." మాలతి.

"ప్రకిరతి శక్తృత్పిణ్డకాన్ శ్రమమాత్రాన్. ["శ్రమమాత్రములుగా దించుకొ శక్తుపిండములన్." 59 (24). గుజ్జమును వటువులు వర్ణించుట-ఉ. రా. చ.]
"దళయతి పరిశుష్య త్ప్రౌఢతాళీవిపాణ్డు
స్తిమిరనికర ముద్య న్నైనవః ప్రాక్ప్రకాశః." మాలతి.
ఈ జాతియాకే పిమ్మట అల్లసాని పెద్దనగారి దంతపుదువ్వెన యైనది,
"అభినవకదళీదన్త చ్ఛేదకాన్తః కపోలః."—మాలతీవిరహవర్ణన.

మఱి యీకవి యుహాలోకామృత నిర్ఝరిణి యగు మేఘసందేశంపు ఫక్కికననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూఁడు శ్లోకము లల్లినాఁడు.—"కచ్చిత్సౌమ్య" (25), "దైవాత్పశ్యేః" (26), "భవద్భిస్సర్వాజ్ఞ" (29).

భవభూతి నాటకముల విమర్శ.

ఈయుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధాన మయినను, కథను రెంటిం గూర్చి అల్లుకొనుచున్న కొన్ని పొరబాట్లను తొలఁగించుటకై దానింగూడ నిట పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బౌద్ధపరివ్రాజికయొద్ద కుండినపురమువాఁడు దేవరాతుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్యనేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశిష్యాసమక్షమున "మనము తప్పక ఒకరితో నొకరము వియ్యమందవలయును," అని ప్రతిజ్ఞచేసికొనిరి. ఇరువురును తమతమ తావుల మంత్రులైరి. దేవరాతునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును, భూరివసువునకు మాలతి యను కూఁతురును, కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు వచ్చినంత మాధవుఁడు ఆన్వీక్షికీవిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామందకియు ఈ నగరమునందే ఉండెను. పద్మావతీ రాజు తన నర్మసచివుఁ డగు నందనునికి మాలతి నిమ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇష్టపడక భూరివసువు మాధవుని తెలిసికొన్నవాఁడై మాలతికిని మాధవునికిని చౌర్యవివాహము జరుపు మని కామందకిని కోరెను. నాయికానాయకులు మదనోద్యానములో ఒండొరులం గాంచి కామపరవశులైరి. మాలతికి చేటి లవంగిక యను వేశ్య, మాధవునికి చెలికాఁడు మకరందుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందనుని చెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి సహపాంసుక్రీడ మొదలుకొని చెలికత్తె, మాధవుఁడు గ్రుచ్చినపొగడదండను లవంగిక కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును. మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవుని ప్రతిమను వ్రాయును. అది లవంగిక మాలముగా

కలహంసుని చేతిమీఁదుగా మాధవునికిం జేరును. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అనంతరము ఆ చిత్రఫలకము మరల మాలతిచేతికిం బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి పంజరమునుండి విడఁబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరందుఁడు ఆమెను అవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. ఆసందర్భమున నాయిరువురకు కన్యానురాగము జనించి వర్ధిల్లును. ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుఁగక మాలతీమాధవులు సెగ లొందుచుండ మాధవుఁడు తనయభీష్టమును సాధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శ్మశానమున మహామాంసవిక్రయముం దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁ డను కాపాలికుఁడు మాలతిని మేడపైయందు నిద్రించుచున్న దానిని తనశిష్య యగు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశాన మందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి సేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇష్టవస్తుస్మరణము చేసి కొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపఁగా, "హా! మాధవా, నే నిదె పరలోకమున కేఁగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జనులు మృతులు కాదు గదా." అని మాలతి మాధవుం గూర్చి మొఱ లిడెను. అదియు మాధవుఁడు విని గుడిలోఁ జొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమ్మవారికి బలిగా గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి కులబాలాచారము ప్రకారము పెండ్లికిముందు గ్రామదేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు ఆగుడిలో దాఁగియుందురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందనుని యింటి కేఁగి వానిప్రక్కను పెండ్లికూఁతు రగును. మాధవుఁడు మాలతిం దోడ్కొని గుడినుండి సురిగి యొక యుద్యానమందు కామందకీ సంవిధానముచేత చోరికావివాహముం బడసి యుండును. ఈలోపల మకరందుఁడు పెండ్లికూఁతురుగా నందనుని చెట్టపట్టి అతనియింట నుండఁగా, అతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయితుఁ డగును. అతనిని వీథిలో తలారు లడ్డగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపుమాపును. ఈకయ్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి, తా నేఁగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురును మాలతిం గలియఁ రాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుఁడు కడతేర్చినపగ దీర్చుకొనునదై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిం గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖమును పట్టలేక మాధవుఁడు మూర్ఛితుఁ డాయెను. బ్రదుకఁ డని వెఱచి మకరందుఁడు 'భృగుపతనమునకు సమకట్టి కొండనెత్తమునుండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీనాశనము విని దుఃఖముఁ బట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై జతనపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలమందు సౌదామని మాలతి నెఱిఁగి కపాలకుండలను నిర్భర్త్సించి ఆకాశమార్గమున మాలతిం గొనివచ్చి మాధవాదులకును భూరివసువునకును చూపి అందఱను రక్షించినది. వీరాదులను కొట్టినపరాక్రమమును ఈయుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి బహూకరించెను.

మాలతీ విమర్శ.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనం బడఁగునది. అందులకు.—

"యత్ర కవి రాత్మబుద్ధ్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
ఔత్పత్తికం ప్రకురుతే । ప్రకరణ మితి త ద్బుధై ర్జ్ఞేయమ్."

అని భరతోక్తి ప్రస్తుతము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

"భవే త్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్,
శృఙ్గారోఽఙ్గీ నాయక స్తు విప్రోఽమాత్యోఽథవా వణిక్,
సాపాయధర్మకామార్థ పరో ధీరప్రశాన్తకః॥" సా. ద.

ఇందువలన 10 అంకములం బ్రాత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాత యథార్థము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారులేమి, విమర్శకులేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము కవికల్పిత మని వక్కాణించిరి.

"His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius." Kale.

"The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet." M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లికామారుతము ప్రకరణము యయ్యును మాలతికి ప్రతిబింబ మనం దగిన యనుకృతిగా నున్నది, అట్లే మాలతియు బృహత్కథలోని మదిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ పైశాచీభాషలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవభట్టుని కథాసరిత్సాగరము,

"యథామూలం తథై వేదం న మనా గ ప్యతిక్రమః,
గ్రన్థవిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిద్యతే."

అని యాతని ప్రతిజ్ఞ. అంతు మదిరావతికథక్రింద "ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధవస్య మూలభూతా." అని అర్థోక్తాపిక కలదు. శిశువును యువకునిగా గావించినట్లుగా ఆకథను భవభూతి పోషించి పండితమోహినిగా గావించినాఁడు. దానిఁ జదివిన, ఈతని ప్రజ్ఞ సరిగా నెంత యని యేర్పడును. ఆకథను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రుచ్చెద —

మదిరావతి కథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కరుఁడని బ్రాహ్మణుఁడుండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కరుండనె కుమారుఁడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁగా నతితీవ్రమయిన కఱవు కలిగెను. దానంజేసి నాయన యమ్మతోఁగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనపరిచ్ఛదసంయుతముగా విశాలానగరమునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయీడు సహాధ్యాయులతోఁగూడ నొక గురువరునివలన విద్య నేర్చుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుఁడు మహాధనికుని కుమారుఁడు విజయసేనుఁ డను క్షత్రియపుత్రుఁడు నాకు చెచ్చెలి యాయెను. ఒకనాఁడు మా యుపాధ్యాయునింటికి ఆతనితోఁగూడ నతని తోఁబుట్టువు మదిరావతి యను కన్య వచ్చెను. ఆకుమారిం గని మిత్రునివలన తదీయ నామాన్వయము లెఱింగి వెంటనే తలఁగరానికుతూహలమై మనసామెకు బానిస నైతిని. ఆ శుభాంగియు చెలిమితొలఁకు మనోహరవీక్షణంబుల నన్నుం గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, ఆటమిన్నచే తద్గేహంబు ప్రొద్దు మసలి, అనంతరము ప్రణయదూతియగు వళితాపాంగనిరీక్షణ మాలికను నాదెసకు ప్రేరించుచు, పెట్టకేలకు తన యింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయెడఁబాపునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె బోరగిలుచు వెదకిలంబడుచు దొండ్రిలుచు నుంటిని. అయయో రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేఁగితిని.

అచట విస్రంభసంభాషణంబున నాచెలికాఁడు విజయసేనుఁడు హర్షోత్ఫుల్లవదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె —'మిత్రమా, నాచెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలికానిని నిన్ను ఇట్టివాఁడ వని విని నెయ్యంబున నాతని గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేని నాతోఁగూడ మాయింటికి రమ్ము. నీయడుగుఁదామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.' మరుభూమి తెరువరికి జడివానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను వల్లెయని యాతనియింటి కేఁగి యాతనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖితుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూఁతురు నాకడ కేతెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—'భర్తృ

దానకా, మాభర్తృదారిక మదిరావతి యుద్యానంబులో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాని కిపుడు మధుసంగమసమానంద విలాసహసితోజ్జ్వలంబు పుష్పభరోద్గమంబు సాజి యున్నది. అందుండి పైకి వచ్చుచున్న పూవింటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్తృదారిక స్వహస్తముగా మొగ్గలం గోసి ముత్తియంబులం బోలినయా మొగ్గలతో నీయొంటిపేట పేరు గ్రుచ్చి నీకు కానుక పంపినది. క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియతమునికింగదా యీవలసినది. అట్లు చదురుగాం బలికి ధాత్రేయి ఆ పూదండను పంచపలకర్పూరసుగంధిత తాంబూలదళంబులతోంగూడ నా కొసంగెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చిన యాపూదండను నేను మెడం దాల్చి, తదీయాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు ననిర్వచనీయ సౌఖ్యమునుం బొందితిని. ఆతాంబూలము వైచికొని యా ప్రియాసఖితో 'ఓకల్యాణీ, ఏమి చెప్పుదును, నాయెదయందలి కామ మెట్లున్న దన, నీచెలికొఱకు ఈప్రాణములను వదలుదునేని అదియే నాజన్మఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలివిగదా,' అని పల్కి దానిం బంపి నేను అంతలో వచ్చిన విజయసేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కరుదెంచితిని.

మఱునాడు విజయసేనుఁడు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయింటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నాతలిదండ్రులు కరము సంతసిల్లిరి. ఇక్కారణమున నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గాఢముగానే పెచ్చుపెరుఁగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నామాటలు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుం గన్నయప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవస్థ వాక్రువ్వ నలవి గాదు. ఆమె తన మనస్సు నీమీఁద తగులుకొని యున్నదని నాతోఁ బల్కినది. కావున నోసుభగుండా ఆకుమారిజీవితము నీ కిష్టమేని తన్మనోరథ మెవ్విధంబున ఫలించునో ఆవిధ మాచరింపుము.' ఈవాగమృతంబున నానందమగ్నుండనై 'ఈపని మీచేతిలోనిది, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చిన యట్లే పోయినది. నేనును ఆనందమగ్నంబుచే నాస్థ వాడమి నెవులు దీటి యుంటిని.

ఆమఱునాఁడు ఉజ్జయినినుండి గొప్పవాఁ డొకక్షత్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిమ్మని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియుం దతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చితమాయెను. మహోత్సవపూర్వకంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. తూర్యముల మ్రోఁతతో పెండ్లికుమారుని రాక కోలాహలపడుచుండెను. అంత నేను ఆస లుడిగి బ్రదుకుటకు మనసు భరింపఁజాలక విరహంబుకన్న మరణము మేలనియెంచి ఊరివెలి కరిగి అట నొకమఱ్ఱిమ్రానెక్కి యందొకయురిగట్టి మెడకుఁ దగిలించుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తిమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగఁద్రోచితిని. కుఱ

ము సేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుదెఱచి చూచునంతట నా మ్రోల త్రెస్సి వేనొక ప్రాయపువానియొడి నుంటిని అతఁడే నా ప్రాణమును గాచె నని యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి సౌఖ్య మృత్యువు ఇష్టము గాని ప్రాణము గాదు' అని పలికి, యాదృచ్ఛికబాంధవుని ప్రశ్నకు త్తరముగా నడిగినదియైన మదిరావతీవృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నా సజ్జనుఁడు 'ఎల ప్రాజ్ఞుఁడవయ్యు నిట్టి మోహాంబునఁ బడెదవు, సకలంబును దేనికో అకో ఆత్మార్థము గ్రహించుటయుఁ నేమిఫలము? ఇంతయును నిదర్శనముగా నా వృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కాణించెను

హిమవత్పర్వతము చెంత నిషధమను దేశ మొకటి గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుఁడను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలు వెడలి దేశములు తిరుగుచు విజ్ఞులం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుదెంచితిని. ఆనగరంబునడ శంఖపాలుఁ డను నాగరాజాది పావనము శంఖక్షేత్ర మను మహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున గురుకులవాసము సేయుచుండి నేనొక్కనాఁడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖహ్రదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మథింపఁబడు సముద్రమువోలె అకటాకను దరుల నెల్ల నానాదిగంతాగతులైన జనులచే నిండి అంతటను కలఁగుచుండెను. మడుపునకు దక్షిణంబున చెట్లగుబురులో నొక వరకన్యక గుదిగొండలేవ పందిరిదువారంబునం బాలు గోయుచుండెను. ఆ లేడికంటి నా కంటంబడినమాత్రాన ముల్లోకములను మోహంబునం ముంచు మారుని కైదల్లమువోలె నాయెద నడుగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుం గాంచినమాత్రాన వలజేనికి దాసియై నన్ను అపాంగవిశ్రాంతతారకాంతంపు విలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్లొండొరుల మేమిరువురము ఒండొరుల గాంచుచున్నంతలో మదపుటేనుం గొండు రేఁగి గొలుసు తెంపుకొని మావటీనిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁది యంకుశమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బిట్టాయితులు గాఁగా నేను వెఱకూరినయా ప్రేయసిని అక్కున నెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని. అక్కన్నియ దిగులుదీఱి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. అభయమునకు జనులెల్లం బరువులువాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేఱొకచక్కటి కేఁగితిని.

ఏనుఁగుభయము తీఱినతర్వాత అనింగినదుమాడాని వెచటనుం గానక, పేరేని కులమేని నెలవేనియు నెఱుంగక, శూన్యహృదయుండనై విద్యలోలుపోయిన విద్యా

ధరుండుంబోలెఁ ద్రిమ్మరుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాఁడనై ఆ కన్నియ యీనగరంబున నొకవేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇట కంఠమున నురిఁబోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. ఉరి తొలఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేనును నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యివ్విధమున నేను ఊరుం బేరుం దెలియని యాసుందరాంగికై పురుషకారమునను దొరకఁబడనివిషయంబున యత్నము సేయుచున్నాఁడను. మదిరావతి నీగోచరమంద యున్నను నీవు తత్ప్రాప్తికై పురుషకారము మాని దిగులునం గూలెద వేల? రుక్మిణీదేవినిగూర్చిన పురావృత్తమును నీవు వినలేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెను బొందలేదా?

ఇట్లా చెలికాఁడు పలుకుచుండఁగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మదిరావతి సపరిజనయై నాయెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని— 'వివాహమునకు ముందు ఈయమ్మవారిగుడిలో కులకన్యకలు కామదేవునిం బూజింతురుగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణము విడిచిన నన్ను చూచునుగాక యని ఈగుడిముందఱనే నీచెట్టునకు నే నురిఁబోసికొంటిని.' ఆమాట విని ధీమంతుం డాచెలికాఁడు 'అటయిన శీఘ్రముగా ఈగుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భగృహములో మాతృదేవతలవెనుక దాఁగియుందము, మన కేమయిన నుపాయము దొరకునో దొరకదో చూతము రమ్ము' అనెను. నేను సరియే యని యాసఖునితోఁ గూడ దేవళంబు సొచ్చితిని. అట్లే దాఁగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన ఆదేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ దెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేఁడుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సఖీజనమును పరివారమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్చించి యిట్లు విన్నవించినది.—'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాఁడ వయ్యును నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎఱుంగ వైతి వేల? ఏల నన్ను వంచించి కీడు పఱిచితివి? ఈజన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుఁడవు కావేని జన్మాంతరమం దేని, ఓ రతినాయకా, ఆ విప్రకుమారుఁడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.'

ఆబాలిక మేము కనుచును వినుచు నుండఁగా నిట్లు పలికి, చిలుకుఁగొయ్యకు ఉత్తరీయమును కట్టి కంఠమున నురిఁబోసికొనెను. 'మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి ఆమెకంఠమునుండి యాపాశమును తొలఁగింపుము' అని యాచెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము వెల యొసంగి నీవు గడించినవాఁడను, ఆర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజస్నేహమును నీవు తెల్పితివో వాఁడను, నీదాసుఁడను, నీమ్రోల యున్నాఁడను.' అని

హర్షంబుచే ఎలుంగు దోట్రిల నలికి. క్షణంబులో ఆసుందరాంగి కంఠమునుండి పాశమును తొలగించితిని. అంత నచ్చెలువ నన్నుం గని యానందభయంబులపాలయి క్షణము ఊరకుండె. అంతలో నామిత్రుండును నడిగా నిట్లనియె:—'చెలికాడా, ఈరేవాయి చీకటిలో నేను ఈమెవేసము దాల్చి యీమెపరిజనులతోఁగూడ నేఁగెదను. మన యిరువురయుత్తరీయములను కట్టి నిచ్చెన. ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చవచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకుము, నాకు దైవము మేలుసేయును.' ఇట్లు పలికి, యాతఁడు మదిరావతివేషము తాను దైకొని రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో వడలిపోయెను. నేను మదిరావతిం దోడ్కొని వెలలేని యొకరత్నముతో రెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యామడదూర మరిగితిని. తెల్లవాఱినపిమ్మట ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేయసితోఁగూడ అచలపురమను నగరము చేరితిని. అందొకబ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్రుఁడై యిల్లీయఁగా అవిలంబితముగా మదిరావతిని పెండ్లియైతిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేఱి యచట నివసించుచు నేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణంబున నిటకు గంగాస్నానార్థము వచ్చినంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనుపండువు గావించినాఁడు. నన్నుఁ గాంచి యాశ్చర్యమగ్నుండయినయీతనిం బెద్దయుంబొద్దు కవుంగిటం జొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితివి వత్సేశ్వరాత్మజుఁడా, ఇట్లిచట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణకుమారుని నాకు ప్రాణభార్యాప్రదుఁడైన యాయాపద్బాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆయుపపురియ విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించినంతట నరవాహనదత్తుఁడా రెండవమాత్రుని 'ఓవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును నరకుగొనటి మిముబోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆచిక్కుఁ బాటునుండి యెట్లుతప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను' అని యడిగెను. అంత నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేసంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేషంబున దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగా నే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి సోమదత్తునింటఁగటికిం గొని పోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిక యనుభ్రమచే నన్ను పానమత్తలు ఊడిగంపుం జేడియలు మెల్లమెల్లగ వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు మున్నుఁబాటంబుల తబ్బిబ్బు చేఁతలబిబ్బోకవతులు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటచెంగట అందియలసందడియు మొలనూలిగజ్జెలరొదయు వినవాయెను. చెలికత్తియలతోఁగూడ నొక కన్నియయు నాగదిలోనికి నడచెంచెను. ఎవ్వతెయో యని పరికించితిని. నాఁడు శంఖహ్రదమునకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కనువిందై వినుఁగునుండి తేఁగాచిన యా నాయెదఁబొంగయే నాపజ్జం గూర్చున్న యా కన్నియ ఇదేమి? తాళితాళియమూ, కలయూ, నిక్కమూ, యని పట్టరాని సంతసంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్కనిముసంబున మదిరావతి చెలులాకన్నియను 'ఆర్యదుహితా, ఏల యిక్కరణి జెంకట్టుకొని యున్నావు?' అని హెచ్చరించిరి. తన మనోగతమును దాఁచి యాకన్నియ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీరెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెలియో? ఈమె ఇపుడు పెండిలియై మగనింటికేఁగును. ఈమె నెడఁబాసి నేను మనఁజాలనని నిశ్చయించియున్నాను కాన మీరు వెంటనే బయటికిం బొండు, నేను ఇంచుక సేపు మదిరావతితో విస్రంభంబున మాటలాడుచు సుఖముండెదను.' అంతట వారందఱు మమ్మిరువుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు బిగించి కడియ వైచి వచ్చి చెలకత్తె ససంభ్రమచే నాచెంతం గూర్చుండి యిట్లనియె.

"సఖి, మదిరావతీ, నీదుఃఖముకన్న గొప్పదుఃఖము ఉండదు. ఏలన నీపాణిప్రియుఁడు వేఱొకఁడైయుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేఱొకని కిచ్చుచున్నాఁడు. అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుకవడెడి యానీప్రియతమునితో నీకు దర్శనమేని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్నను ప్రత్యాశలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద వినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమ్మకపుఁ దావలమవుగదా, రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖహ్రదమునకు స్నానయాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్యానవనంబున, పగలు నింగిని దొలంగి వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంబమో నా నొప్పుమీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డొక్కరుండు నూనూఁగుమీసంపుఁ దేఁటికొదమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముఁదామరవాఁడు నాకన్నులకు విందొనర్చెను. 'అడవులయందు తపంబులచే నిడుములు గుడిచిన మునికన్నియలు ఈకోమరుగానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముఁడు నాయెద నలుఁగులం జేసినతూంట్లదారిని నానావయం పెఱపును జాఱిపోయినవి. అంత నన్నుం గాంచుచున్న యాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచుచున్నంతలో కంబమునుండి విడఁబడి మదపుటేనుం గొకటి విచ్చలవిడి వచ్చుటకిం బటతెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయపలాయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్తఱిల్లుచున్న ఆ కన్నెక్కుమారుఁడు పరువున వచ్చి యెదుర నెత్తుకొని దవ్వునకు జనులకడ

మిక్కిం గొని పోయెను. తతనిమిని స్వర్ణ్నాప్పకంబు [illegible] నిమీలితలోచన
నై, చెలీ, [illegible] ప్రియ [illegible], నే [illegible], [illegible], ఎఱుంగ
కుంటిని. [illegible]
వించిన [illegible] నాకరిజనులు
[illegible] బసకుంబోయిరి. [illegible]
డెటు లరిగెనో నే గానక [illegible] ప్రా
దాపను చేతి కప్పు [illegible] యతనిం గాంచు
కోరికపై [illegible] మనము, [illegible] సరిగా
నాత్రు [illegible] సిదర్శన
మొక్కటే, ప్రియసఖీ. [illegible] : అయ్యయో నింక ద
ప్పగునుగదా. మనోరావలి, యుక్తిఱగున నాతు [illegible] మొక్కటే శరణ మైనది,
కాన ఈయుంచుకత్తితో [illegible] నైన్మోహముం గాంచుచుంటిని [illegible].

అలకాంగి యిట్లంగీ నావిషయ వృత్తాంతప్రసంగంబు గురించి నా మోహమునుండి జొలంగుమునుంగు [illegible] వెగ్గదించి, [illegible] నీ మాటలాలకించి, యొక్కట హర్షాశ్చర్య భయంబులపాలైయిట్లు 'ఓ మోముద్దరాలా, ఇట్లు స్వప్నము పడెదవు? అతండనే గదా నేను, తలంపున కందనియద్భుతమగు ననుకూలదైవము ఘటియించును జూమా. నీకై నే నెంతటి దుస్సహవేదనం బొందితినో, విధి నేయుచిత్రప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిప్పుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిప్పుడు మనము వెలువడు నుపాయముమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్లనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుక దారిని వెలువడుదము, దీనిబయట నాతండ్రి సుకృత్రియొకింటి యుద్యానము. దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియుం బోదము.'

అట్లు లానాకాంత పలికినయంత తదీయాభరణంబుల కానరానీక మూటగట్టుకొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహితంబుగా నదలిన వడివడిం గడుదవ్వు నడచి వేగునప్పటికి నొక కౌఱదవిం జేరితిమి. అనిర్జనారణ్యంబున నే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాహ్న మైనది. ఆసమయంబున నెట్టకేనియు నొక చెట్టునీడ దొరకంగా, నడకచే నలసి నీరువట్టియున్న ప్రాణేశ్వరిని నేను మెలమెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీవన తెమ్మెరల సేదదేర్చుచుండ, నాకు [illegible] నచటికి దున్న రొకటి గాయపడి చాపరువు వాఱుచు వచ్చెను. [illegible] నన్ను [illegible] వెంటన ఆ కృతిచేతనే మహాపత్తుం డని యెఱుంగనై యొకపురుషుండు [illegible] చేత విల్లమ్ము [illegible]

ముపై తఱుముకొని వచ్చెను. ఆవీరుఁడు ఆకాఱుమున్నను ఒక బల్లెంపుఁబోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాచెంత కేతెంచి 'ఎవరయా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గావలయు? ఈదారి నెట కేఁగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జందె మెత్తిచూపి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేఁగుచు, ఆబిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి, మా కష్టములు తీఱి నవి.' అని కల్లనిక్కువముఁ బలికితిని. నామాట విని బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై జాలి గొని యాతఁడు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరను, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి ఈసమీపంబుననే నానెలవు. అచ టికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాప్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కఁ జేసి తాను పాదచారియై మమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె మజ్జనభోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు. అనంతర మాతఁ డిచ్చినతోడు తో నాయడవిని దాఁటి యొక యగ్రహారము చేరి అట నక్కాంతను నేఁ బరిణయ మైతిని. అప్పటినుండియుం భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుం గలసి యిపుడు గంగాస్నానమునకై యిట కేఁగుదెంచితిని. ఇటనే యీ నాస్వయంవర మిత్రునిం గంటిని —

ఈరెంటను కథ ఇంచుమించుగా నొకటే, పేరులు వేఱు. మాలతిలో మాధవ రచిత వకుళమాలం గొనవచ్చినలవంగిక పలికినచతురోక్తి మదిరావతికథలో నాయికా రచితపుష్పదామముతో నాయకుని అలంకరించిన దాదికూఁతు వాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు బదులు స్త్రీపురుషులు అందునుం గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయిక క్షత్త్రియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుఁడు. మాలతిలో నాయికానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందునుం గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటంబట్టి ఇందును నాయిక (మాలతి) క్షత్త్రియకన్యయే. అందువలన ఆమెతండ్రి భూరివసువును క్షత్త్రియుఁడే. కావున ఆకాలమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండి రనుట పొల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యఘోరఘంటుని యాక్రోశవాక్య వలనం దెలిసినది. కావున అతనితండ్రి దేవరాతుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూరివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగదా. కామందకి బౌద్ధపరివ్రాజిక. ఆమె బ్రాహ్మణి యనఁ బ్రమాణము లేదు. కావున ఈయిరువురును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాఁత నిలువదు.

(3) కామందకి భూరివసుదేవరాతులకు ఉపాధ్యాయు గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంత్రుల సహాధ్యాయ కామందకిశిష్య సౌదామని. వీరి కిరువురకు అపత్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనిసమక్షమున జరిగినది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్య యని వ్యవహరించినది. గురువుకడ నియ్యంపుఁబ్రతిజ్ఞసేయుటకు సంకోచ ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహము కల్గును. ఆసతీర్థ్య గురువునకు ఈప్రతివృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించినప్పుడు జరచ్ఛబ్దమొకటి కనఁబడుచున్నది. "సౌగతజరత్పరివ్రాజికాయాస్తు" ఇత్యాది మాలతీప్రస్తావన. ఆప్రకారము మంత్రులకు "జరన్మస్త్రి"త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. "అనేన మత్ప్రియాభియోగేన స్మారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సౌదామనీమ్" అనియు, "అస్మత్సౌదామనీసమక్షం... ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా" అనియు, కామందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కామందకి ఆమంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయౌవనోదయమునుబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండెనని యిదానీంతనులు ఒకానొకరు వ్రాసినారు. కాని, మాలతీమూలభూత మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యయ యని తెలియుచున్నందున, ఆభ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆకథలో నాయికను మదిరావతిని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు క్షత్రియుఁడు. తదనుసారమున ఇందును మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు నందనుండును క్షత్రియుఁడే అనఁదగును. కావున, మాధవమిత్రమయినమకరందుఁడు పెండ్లియాడినమదయంతిక నందనునిచెల్లెలు యువతి క్షత్రియయే. మాలతిలోని యావేశ్యాపరజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుఁడే కథాసరిత్సాగరములో అమదిరావతీకథను రచించుకొనెనని యాతనిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, ఆపక్షమందును ఆకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించెనని యేర్పడి యీప్రజ్ఞావాదమును వమ్మే చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీవివాహము లుండెనన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే పరాహతము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నిపతనములు (సాధుసంకల్పితములు గానే) చెప్పఁబడియున్నవి. దానింబట్టి కొందఱిదానీంతనులు భవభూతికాలమున నవి ధర్మ్యములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధము లైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో సన్యాసా శ్రమము శ్రీశంకరాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధి గలదు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుఁడైన భవభూతికి సమకాలికులో సన్నిహితానంతర కాలికులో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపతనములు నేఁ వఱియే యున్నవలయును. ఇందు వలన ఏకాలమున నవి ధర్మ్యములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునే, చాతుర్వర్ణ్య మందు అనులోమవివాహము లుండిన కాలమునే, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తలంప నగు. ఇంతియుగాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్త వాచారములను కవికాలమునకే ఆరోపించుట యసమంజస మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మనుభవభూతివమ్మకమే మనకు ఆనమ్మకమును గలిగించిన దని తలంచినవారును ఇదానీంతనులలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వు లయినకాళిదాసాదులనమ్మకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందుకును ఆయాదిత్వమును రామాయణమువలననే గ్రహించినవారు గారా? రఘు వంశములో: —

"తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ । కవిః కుశేధ్మాహరణాయ యాతః
నిషాదవిద్ధాణ్డజదర్శనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః." 14 (70)
"సాఙ్గం చ వేద మధ్యాప్య కిఞ్చిదుత్క్రాన్తశైశవౌ
స్వకృతిం గాపయామాస కవి ప్రథమపద్ధతిమ్." 15 (33)
"అథ ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణ మితస్తతః
మైథిలేయౌ కుశలవౌ జగతు ర్గురుచోదితౌ." (63)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండ లేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి క్షుద్రసాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధవటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాఁడు:—
"ఇదానీం కార్యమచితే నాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యాగమప్రసిద్ధేన సాహసిక జన కృత్యేన మహామాంసవిక్రయే ణాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధార యతి."

విద్యాసిద్ధికై యీమహామాంసవిక్రయకల్పము నే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్రకవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అంక. ౫. మహ మాంసహోమునే- త్యైక్రయః.

(౬) భవభూతికి ముందు దీనిత్తునకు దీనిని కల్పించి యుండరే దన్నమాటయు వట్టి భ్రాన్తే—భవభూతి దీనిని కల్పించినవాఁడు గాఁడు, అతఁడు తననాటకపురుషులలో నొకనిచే దీని ప్రయోగింపఁజేయు సంవిధాన మల్లినవాఁడు. మఱియు,—కార్యసిద్ధికై దానిఁ ప్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అనాదిసిద్ధము. క్రీస్తుశకమునకు ముందు నాటకకర్తృత్వము వహించిన నందునిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణభూతిచే గుణాఢ్యపండితునికిని, వాక్రువ్వఁబడి, గుణాఢ్యపండితునిచే పైశాచిభాషయందు ప్రణీతమును సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగరములోని యీమహామాంస విక్రయ ప్రస్తావము గనుఁడు. అచట లం. ౧౮, త. ౨. లో మదనమంజరికథను 1986 పు. మొ., డాకినేయాని కథను 1989 పు మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయక్షాంగనను, కృత్యాప్రభావంబున శ్మశానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము సేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమార్కునిం జేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన ఖడ్గపాణి దేదీప్యమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అగ్నిశిఖచే తాళునిచే నాకాపాలికుని సంహరింపించి విడిపించివైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం జేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను. మాలతిలో మాలతి మాధవునిం జేర్కొనఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాడునూత విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బందీకృతులై పడియున్న శ్మశానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గాచుకొనుటకై యాహార మిడవలసినవాఁడై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శ్మశానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

"స రూపా మద్గతో౽పశ్యన్ తదర్థప్రాప్తి మన్యథా
పణాయితుం మహామాంసం శ్మశానం ప్రావిశ న్నిశి.
తత్కాలం తిష్ఠతా తత్ర స దృష్టః కితవో మయా,
గృహ్ణాతు క శ్చిద్విక్రీతే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్ణామి కిం మూల్యం మార్గ సీ త్యుదితే మయా,
రూపప్రభావా స్త్వం దేహి మహ్య మి త్యబ్రవీ చ్చ సః.
తత్తద్రూపప్రభావాభ్యాం తా నాకృష్య దదామ్యహమ్,

కితవాన్ బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్ష్యం సభ్యయుతా నరీన్.
తచ్ఛ్రుత్వా ధైర్యతుష్టేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా,
దత్తా రూపప్రభావా స్యా వాభావ్య దినపుస్తకమ్."

"మాలతిలో విప్రలంభశృంగారవర్ణనార్థము కవి కపాలకుండలాకృత మాలతీ హారణమును కల్పించినాఁడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకథతో చక్కఁగా అదుకలేదు." అని విల్సను లోకానోకరు వచించినారు. వారిమతమును కాదనఁజాలను; అయినను, ఇట వలసినయదియును కవి పెట్టియే యున్నాఁడని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్తమై యఘోరఘంటుఁడు తనశిష్యయగు కపాలకుండలచేత మాలతిని అంతః పురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాఁడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని మాధవుఁడు చంపె నన్నపగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలతిని హరించుట అవికియే యున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రథమాంక మందే ప్రస్తావించినాఁడు. అఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీ రందఱును శ్రీశైలమువా రగుటయు, ఈయదియునే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.

"భూమ్నా రసానాం గహనాః ప్రయోగాః । సౌహార్దహృద్యాని విచేష్టితాని,
ఔద్ధత్య మాయోజితకామసూత్రం । చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ."

మాలతింగూర్చి కాళె (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణము గాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యే మన:—"ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటు తనము, లేక, మడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇట వృత్తము నేరిమితోనే సంవిహిత మైనను, గ్రంథముయొక్క అతిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొంత నొందియున్నది. ఈలోపములంబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతని ప్రథమప్రయత్నముగాను, ప్రథమప్రయత్నములకు ఆనుషంగికము లగుగుణదోషమిశ్రము కలదిగాను ఉన్నది."

వీరచరితముంగూర్చి యించుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్నిభాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాఁడు. ఆదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్మిళానుగత కుశధ్వజసమ్మేళనంబును, అటనే కుశ ధ్వజస్పృతాగతమును శివధనువును శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు కుశధ్వజుఁడు సీతోర్మిళలను వాగ్దానము సేయుటయు.—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొంకటి మంథరావేషముగ శూర్పణఖ వచ్చి రామ ప్రవాసము కైకేయీ ప్రార్థితముగా దశరథునికిం జెప్పి సాధించుట. కైకేయి మహారాజభార్య, ఆమెయందు నిందనీయవృత్తము చెప్పుట సరి గా దని కవి యిట్లు మార్చినాఁడు. రామునికి ఏమి నితో పోరుచున్న వాలిని చెట్టుచాటునుండి కూలనేసినాఁ డనునింద లేకుండఁజేయఁగో కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాఁడు ఇది యొకమార్పు. అని దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధమైనమహావీరచరితపుస్తకములలో పంచమాంకములో 17-వ శ్లోకము మొదలుగాఁ గలగ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము. భవభూతికృతము నష్టము. ఇందువలన ఈగ్రంథమును కూడ లోకులు అంతగా మెచ్చరే మని తలంపఁదగియున్నది. ఆ కారణమున ఇందులో లేని విచికిత్సను ఈకవి ఉత్తరరామచరితలో చూపినాఁ డనియుం, తలంప దగియున్నది ఈమూఁడుగ్రంథముం గూర్చి భండార్కారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's Preface to Malatimadhava.—"The Vira-charitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last."—

"The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The Incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an oppurtunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the potraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of puttiug himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another, But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthana in the second act, and the portraiture of the grief of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play. while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరితంగూర్చి మెక్డోనెలుగారి యభిప్రాయముం గనుడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపక

మని నామాంతరము. తద్భేదములుగా అష్టాదశ అంగీకరించును. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండు విధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీథి అంకము ఈహామృగము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఈ. రా. చ. నాటక మను తెగలోనిది. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పఁబడువిశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకుఁ జెప్పినట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణ మెట్లనఁగా:— నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధమైనది. అయిదుసంధులు నుండును. విలాసము బుద్ధిలోనగు గుణములును నానావిభూతులును ఉండును. అది సుఖదుఃఖములచేత సముద్భవించును, నానారసములచే నిండియుండును. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పది అగు నుండును. నాయకుఁడు ప్రఖ్యాత వంశుఁడు రాజర్షి ధీరోదాత్తుఁడు ప్రతాపవంతుఁడు గుణవంతుఁడు దివ్యుఁడేని దివ్యాదివ్యుఁడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమేగాని వీరమేగాని ఒకటే అందు ప్రధాన రసముగా నుండును. కడమ రసములన్నియు అంగములు (అప్రధానములు) గా నుండును. కార్యనిర్వహణమందు అద్భుతరసము. నాటకమునందు పనివడుపురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుందురు. దానిని గోపుచ్ఛాగ్ర సమాగ్రముగా నిర్మింపవలయును.

అంకలక్షణము:— అంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపఁబడును, రసభావములు వెలుఁగుచుండును, శబ్దార్థములు అగూఢములుగాను గద్య వాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, ఏదేనొక యవాంతర ప్రయోజనము సమాప్తి చెందవలయును, బిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు, బీజమునకు సంహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. ఆవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అనేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు ముగ్వురు నలుగు రుండవలయును.

ఈవక్ష్యమాణములు అందుఁ గూడవు:— దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములు సేయుట, నఖక్షతములు సేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవిమూనుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైపూఁతపూసికొనుట,— ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదుల

యు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొక యంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరితమందలి కుశలవ జననభాగమును, నవీన ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున ఓడలో సుల్తాను మ్రోల నర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమంతకు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును, అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గాదని కొందఱి మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముఁ గావించి రూపకనామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వ్యాపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వకునితోనేని, కూడుకొన్నవాఁడై తనకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము ఆముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

ఏ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళికాంకావతారాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభావివిష్కంభాంశములను తెలుపుచు, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దరో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును. నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి అర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆ యంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకావతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్యాంకముల సూచనయుం చేయఁబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు,

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని పైకథతో సంధానము చేయునట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొఱకై యారంభమో, దేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:— ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్ను చెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శోపసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2 3 అంకములందు ప్రతిముఖసంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈ గ్రంథమున వ్యాఖ్యానవశమున తెలియఁగవలయును.

ఉ. [illegible]. చ. కథ.

శ్రీరాములవారికి పట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షికసత్త్రమునకు కౌసల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠారుంధత్యధిష్ఠితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్త్రులు వీడుకోలు గైకొనిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుకూడ వీడుకోలుగైకొని యేఁగెను. తండ్రిగారు తన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయమానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రుఁడు సీతారాములకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు "అమ్మాయీ, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు! వీరప్రసవవగుదువు గాక" అని సందేశించిరి. "అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు" అని శ్రీరాములవారు వక్కాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అందులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీతకేమేని వేఁకటికోర్కి కలిగెనేని తప్పక దానిం దీర్పవలసినదనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రులు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తవినోదనార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధమైనదని తెలుపును. దానిం గనుటకు అందఱును చిత్రశాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుందురు. అందు జృంభకాస్త్రదర్శనంబున శ్రీరాములవారు ఆయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదింతురు. చిత్తరువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడను గోరిక వొడమును. గర్భదోహదమును తప్పక నెఱవేర్పుమన్న వసిష్ఠసందేశమును శిరమున వహించి శ్రీరాములవారు వెంటనే సీత కోరిన యాకోర్కిని తీర్పువారై కుదుపులేని తేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు దలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్ముఖుఁ డనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున సడి వెట్టుచున్నారని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పును. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాబ్ధిమగ్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారై యెదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపృథ్వీదేవతలే రక్షింతురని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేఁగుదురు. ఆమెను అడవిలో విడచి రమ్మని లక్ష్మణునికి ఆజ్ఞ పంపుదురు. అతఁడు తేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచెంత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత యీవిధముగ తన్ను ఒంటిగా విడచి ప్రాణసంకటములకు గురిచేసి మెఱుఁగక శోకించుచున్నదై ఘాతుకమృగములు తన్ను మెసవఁజూచుచు పైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలు మోడముఁగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీరథియందు పడినది.

అనంతరము కొన్నిదినంబులకు పాలు గుడుచుట మానినప్రాయమువారిని ఇరువురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలవు లనియు వారికి జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధము లనియుఁ వచించి పోయినది. వారిని మహాముని అతివాత్సల్యముతో చేకొని అతిప్రీతితోఁ బెంచి చూడాకర్మము గావించి వేదము దక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిమ్మట గర్భైకాదశవర్షంబున శాస్త్రకల్పంబున ఉపనీతులం గావించి వేదములు నేర్పినాఁడు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యందినసవనమునకై తమసానదికిం బోయి అట కలయిక లోనున్న క్రౌంచములలో మగక్రౌంచను వేటకాఁ డొకఁడు కొలనేయం గని శోకముచే వానిని చెట్టచేసితివిరా యని మందలించెను. ఆ మందలింపువాక్యము అనుష్టుప్ఛందస్సుగా నుండెను. దాని గరసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై "ఓఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచింపుము. నీ ప్రతిభకు సర్వము ఎఱుకపడును. ఆదికవి వైతివి." అని మెచ్చుకొని యంతర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరాములవారు యజమానురాలింగా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతాప్రతిమను పెట్టుకొని అశ్వమేధ యాగమును దొడంగి లక్ష్మణకుమార చంద్రకేతు రక్షితముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతపుత్త్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి బొమ్మున బాదుకొన సాగెను. కరుణామయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున అపమృత్యువు కలుగ దని తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నశరీరవాక్కు 'ఓ శ్రీరాముఁడా, శూద్రుఁ డొకఁడు శంబూకుఁ డనువాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. వాని తల ద్రుంచుట నీకు విహితకృత్యము; వానిని వెదకి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము.'' అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పకమెక్కి ఎల్లదిక్కుల గరసి జనస్థానమందు ఆశూద్రతాపసుని కనిపట్టి తల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁడై రామునిపాదముల కెరఁగి, ఎల్లవారును వెదకునట్టి యా రామపాదములు దుష్టశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యీదండకారణ్యమునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సత్సంగజమైన మృతిసయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

"దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా?" యని శ్రీరాములు శంబూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతఁడు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములను ఆనవాలు లయినవి. శంబూకుఁడు వారికి పరిచేత ఖర దూషణ త్రిశిరులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కౌంచవృక్షలను, ఎఱుకపఱిచెను. రాములవారు "లేనియుతావులు గుబుల్కొనుచున్న యీవనములయందు నీతో కాపురముండెదను" అని సీత పూర్వము చెప్పిన తత్ప్రియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితములైన యా ప్రశాంత గంభీర మధ్యమారణ్యభూములను, ఏళ్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. "ఋషులలో అగస్త్యమహర్షి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను" అనిచెప్పి శంబూకుఁడు పోయి, శ్రీరాములరాక యా ఋషికిం దెలిపి "తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావింతురుగాక," యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ పర్ణశాలయుండిన తావును, తమకు చిర నివాసమయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖితులైరి. వారికి శంబూకుఁడు వారు మున్నెఱింగిన క్రౌంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిం బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనమునకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పుకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యపత్ని లోపాముద్రాదేవి విరహాకృశుని శ్రీరామునిం గాంచి, ఆయన తమ కడనుండి తరలుచో సీతా విస్రంభసాక్షు లయిన యీపంచవటీ ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానఁడనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగుననియు వెఱచినదై గోదావరీదేవికి మురళయను నదీదేవతముఖంబున ఆవార్తం దెలిపి, శ్రీరాముఁడు మూర్ఛిల్లినప్పుడెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెమ్మెరలచే తేర్చుచుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెంగదా; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారినే భాగీరథి వాల్మీకికి అప్పగించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవయేఁటి మంగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్ర గొన్న వెలుపునే వహించి సీతను తమరాజర్షి వంశజనకుఁడైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, విదో గృహాచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటకు గోదావరికిం బంపెను. గోదావరినుండి వెలువడు నంతరము సీతయుం దోడుగా నుండ తమస యను నదీదేవతను నియమించెను. తన ప్రభావముచేత వనదేవతల కంటికి సైతము, మనుష్యులకును చెప్పకయుండగా, సీతను అగపడకుండఁ జేసి ఆ మాట ... రహస్యముగాం జెలిపినది. సీత గోదావరినుండి లేచివచ్చి పూర్వపు [illegible]యు చుండును.

శ్రీరాముఁడు అగస్త్యాశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకమును దిగి అచటి చిరా చిరా పరిచిత ప్రదేశములం గని శోకాభిభూతుఁడై మూర్ఛిల్లెను. దానిం గని సీత తడఁబడ వడఁకుచు తమసా ప్రేరణచే ఆలింగించి శ్రీరాముల నెదయందును నొసటనుం దాఁకెను. రాముఁడు తెప్పిరిలి ఆశ్చర్య సీతచేతిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును. భాగీరథీ ప్రభావము నం జేసి సీత అయనకుఁ గానిపింపదాయెను. అంతలో "సీత పెంచిన గున్నయేనుఁగును వధూద్వితీయమును ఒక మదపుటేనుఁగు ఆ పిడిబెదఁగులకై పైకొన్నది. ఎవరేని ఆయేనుఁగుఁ గొదమను కావరా!" అని వనదేవత బిగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముఁడు ఆ మత్తగజమును దండించుటకై లేచును. అంతలో ఆపూఁటయిడినవనదేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని అనవాలుపట్టును. రాముఁడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమాటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని పుత్రకుఁడైన యేనుఁగుఁగొదమ ఆమత్తేభమును మోఁది తఱిమివైచి తన ప్రియను అనువర్తన చేయుచుండును. అందులకు సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. ఆకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్లున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మున్ను పెంచిన నెమలియుం, గున్నకడపయు, కనఁబడును. రాముఁడు సీత పెంచిన తరులను పక్షులను లేళ్లను కనుచు శోకాతివేగముచే నేడ్వం దొడంగును. "అయ్యడవిలో సీత ఏమయిన దయ్యా!" అని వాసంతి యడుగఁగా రాముఁడు ఘాతుకమృగభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత వెండియుం బోయి తాఁకును. రాముఁడు తేఱి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముఁడు సీతా కరస్పర్శచేత మోహితేంద్రియుఁడై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక రవంత నీవుపట్టుకొని యుండుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. ఆసందులో కరము లాగికొని సీత అపసరిల్లును. అప్పటికి రాముఁడు వాస్తవముగా తాను ఉన్మత్తుఁడే అని నమ్మెను. రాముఁడు తాను పోవలయు ననియుం, ఇంగారు సీతాప్రతిమను సహధర్మచారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయుచున్నట్లును వాసంతితోఁ బలికి వీడుకోలు వడయును. తన ప్రతికృతియే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముఁడు అయోధ్యకు తరలును. సీత తమసతో సూర్యుని పూజింపంబోవును.

శ్రీరాముఁడు వాల్మీకాశ్రమము మీఁదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పటికి సత్త్రము ముగిసి ఋశ్యశృంగునిచే అంపకముం బొంది అరుంధత్యాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై వసిష్ఠ ప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం జేరిరి. చంద్రకేతుండును జన్నపు గుఱ్ఱము వెంట నటకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాణమిత్త్రుని వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన తపః ప్రదేశమయిన చంద్రద్వీపమునుండి అటకే వచ్చును. కౌసల్యాదులు జనకుం గలయుదురు. జనకరాజు రామునిపై కోపోద్రేకము చూపును. అరుంధతివచనములచే శాంతిం జెందును. వసిష్ఠాదులు వచ్చినకారణమున వటువులకు శిష్టానధ్యయనము లభింపఁగా లవుఁడు విప్రవటువులతోఁ గూడ ఆట మెయి ఈవృక్షము లున్న తావున కరుదెంచును. వారు క్షత్త్రియ బ్రహ్మచారి లక్షణలక్షితు నితనిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుత్త్రుఁడో యని ఆసతో భావించియు మరల నిరాశఁ జెందుచును ఉందురు. బాలు నడిగినను దెలియ రాదాయెను. ఇంతలో గుఱ్ఱము వచ్చును. దానిం గని లవుఁడు వటువులతో పసఁగొనఁబోవును. అశ్వరక్షకులు "సప్తలోకైక వీరునిది యీ గుఱ్ఱము. పృథివిలో మఱి వీరుఁ డున్న దీనిం బట్టునుగాక!" అని ఘోషింతురు. అభిభీషితకు కినిసి లవుఁడు గుఱ్ఱమును పట్టును. వదలుమని సైనికులు కత్తులు ఝళిపించుచు లవుని బెదరింతురు. బాపనవటువులు ఈగొడవ మనకేల, లేడిదాఁటులం బరారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుఁడు పోఁడు. వారు పలాయితులైరి. లవుఁడు ఒంటరి, లెక్కకు మించిన సైనికులను జక్కాడుచుండెను. వారు దిగులుపడి సాయమునకై కుయివెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును ఒండొరులపై అకారణప్రేమ వహింతురే గాని పోర నిచ్చగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు. లవుఁడు జృంభకాస్త్రముచేత సైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్రకేతుఁడు ఆగ్నేయాస్త్రమును, లవుఁడు వారుణాస్త్రమును, చంద్రకేతుఁడు వాయవ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. ఆమహాపురుషుని వాక్యముచే బాలురు యుద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికానింగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుఁడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁడని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామము చేయును. రాములవారు ఆబాలుని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యముం గని ఆనగొని తదీయవృత్తాంతము నడుగుదురు. బాలునివలన తత్త్వము తెలియరాదాయెను. బాలుఁడు వాల్మీకిశిష్యుఁడని యుం

తల్లిదండ్రుల పేరులుగూడ నడిగియు, ఆతనికి కుశుఁడను యన్న కలఁడనియు, ఆయన్న వాల్మీకాజ్ఞచేత ప్రణీతమయిన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును రూపకరూపమున నిబద్ధమును నచ్చరలచే అభినయింపఁజేయుటకై భరతమునికడకేగి యిచ్చుటకు భరతాశ్రమమునకుం బోయియున్నాఁడనియు, ఆరామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తాము నేర్చియున్నారనియుం దెలియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుశుఁడు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తుఁడై వటువులవలన లవచంద్రకేతు యుద్ధవార్త విని అతికోపముతో చంద్రకేతువుమీఁదికి వచ్చుచుండెను. శ్రీరాముఁ డంతఁ గానే ఆతని హృదయమున గురుభక్తియు పదార్థాకారత్వవాంఛయుం బొడమెనుగాని వైరమన్నమాట లేదాయెను. అతఁడును రామమూర్తి యవుననగా నెఱింగి వినీతుఁడై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతపోలిక నతనియందును గని ఆతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణశ్లోకములు చదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాతిశయమును దెల్పువాక్యములగుటచే అస్మరణకలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుఁడైనంత, నచటికే ఋషితల్లియంపువార్త విని దిగులున అరుంధతీ వసిష్ఠ జనకాదు లందఱును వచ్చిరి. రాముఁడు వారిఁ గలసి సంభాషించును.

అనంతరము వాల్మీకాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూతగ్రామము మ్రోల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్తనాటకము ఆడంబడును. అది కుశలవుల జననము చూపును. సీతను భూదేవి కాపాడుచుండుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. ఇచట రామాదులుచూచిన కుశలవులే ఈసీతకుమారులు. అంతలో అరుంధతీవాక్యములచే సీతాప్రభావము నెఱింగినవారై త్రిలోకవాసులును సీతను నమస్కరింతురు. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి అనతిచ్చును. శ్రీరాముఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీఱి రాముని గలయును. వాల్మీకి కుశలవులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వారును కౌసల్యాజనకాదులును ఆసమయానకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శాంతా ఋశ్యశృంగులును అందఱు కలసి కొందురు.

విపర్యాసములు.

ఈకథలో భవభూతి కొన్ని విపర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.—
మూలములో శత్రుఘ్నుఁడు సీతావివాసనమయిన కొలఁదికాలమునకు లవణహననార్థము తరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకీయ తపోవనంబున బసచేసిననాఁడే కుశలవులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు ఏండ్లు ఏలి అందు శత్రుఘాతిని, విదిశయందు సుబాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్నను చూడ నయోధ్యకుం బోయి, అన్ననే సేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మాతులకు బ్రాహ్మణశిశుమృతి, తన్నివారణార్థము రామకృత శంబూకహననము, అనంతరము అగస్త్యదర్శనము, మరల అయోధ్యం జేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్సహించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱ్ఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియునప్పటికి లక్ష్మణుఁడు గుఱ్ఱముతో పృథివియెల్లం దిరిగి, ఎల్లరాజులవలనను కట్నంబులు తెచ్చి యయోధ్యం జేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలవులు వాల్మీకియానతిని రాముని కడ రామాయణమును బాడుదురు. ఆసందర్భమున రాముఁడు ఈశిశువులను తన పుత్రులనఁగా శంకించి నిరూఢ్యర్థియై సీతను వాల్మీకాశ్రమమునుండి రప్పించును. సీత వచ్చును. సీత నిష్కల్మష యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వాక్రుచ్చును. సీత,

శా. "రామస్వామిపదాంబుజంబు లెద నారాధింతు నేనిన్ సదా
రామాజ్ఞన్ జరియింతు నేని దశజాగ్రత్స్వప్న సుప్త్యాదులం
రాముం దప్పనిదాన నౌటయు యథార్థంబేని నాతల్లి యో
భూమీ యీమెడఁ ద్రోవఁ జూపి నన్నుఁ గొంపోవమ్మ నీలోనికిన్." ఉ. రా.

అని పలికి భూమిలోనికి అడంగును.

"ఏవ ముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్ సద్యోభవా ద్భువః
శాతహ్రద మివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డల ముద్యయౌ,
తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్త సింహాసననిషేదుషీ
సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసుంధరా.
సా సీతా మఙ్క మారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్
మా మేతి వ్యాహరత్యేవ తస్మిన్ పాతాళ మభ్యగాత్." రఘు. 15.

శ్రీరాముఁడు నిజపుత్రులను కుశలవులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాపత్త్రిక. ఇందు కుశలవులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయుం, వారితో పోరును, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథం బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధయాగకథ యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నుం బంపుదురు. అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును. లవుఁడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుఁడు లవు నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని మూర్ఛితుని లవునిం దనయరదముపై నిడుకొని తురగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాంతము విని కుశుఁడు తఱుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాఁకును. శత్రుఘ్నుఁడు పడును.

లవుఁ డన్నం గలియును. పిమ్మట శ్రీరాములు లక్ష్మణుం బంపుదురు, అతఁడును కుశునిచేఁ గూలును, అంత రాముఁడు శోకించి భరతుం బంపును. అతఁడునుం గుశుచేత బడును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలురతోఁ బోరి మూర్ఛితు లగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈసంగరగోళము జరిగినది. ఆయన వచ్చి వృత్తము విని శ్రీరామాదులకడకుం జని మూర్ఛితుల నాభ్రాతలనెల్లం దేర్చును. రాములవారికి కుశలవులను తత్పుత్త్రులని తెలిపి సీతతోఁగూడ అప్పగించును. వారిం దోడ్కొని రాముఁడు తానును సోదరులును అయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుతభార్యాయుతుఁడై యజ్ఞము ముగించి సుఖముండును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకథా సరణిని హెచ్చుగా నవలంబించియు ఔచిత్యపోషణకై పెద్దలకు తమకొడుకులచే అపజయముం బెట్టక, వారి బాలునే ఇంకొకని చంద్రకేతువును తెచ్చి ఈయిరువురలో చిన్నవానికే ఉద్దిగా పెట్టినాఁడు. అతనికేరియుం అపజయము వలదు రానీయక భావి సంఘటనార్థము రాములవారినే యుద్ధము మాన్పఁ రప్పించినాఁడు. ఆరాక వారికొక్క మార్గమననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తరకాండలోని కథ ననుసరించినాఁడు. అదియెట్లన.—విప్రబాలక మృతి, తత్సంజీవనార్థము శంబూకవధ, యగస్త్యులవారిని దర్శించుట, వారికడ నుండి అయోధ్యకు మరలఁబోవుచు మార్గవశమునను పూజ్యాతిక్రమ పరిహారార్థమును వాల్మీకాశ్రమ సమీప గమనము, అని యివ్విధమున సంవిధానము విరచితము.

ఈసందర్భముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈనాటకమందు సకల వృత్తములును ప్రయత్న పూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా పన్నినవిగాక నాయకాది లోకయాత్రానుషంగికముగానే సముత్పన్నములుగా మహాకవిచేత గ్రువ్వఁబడినవి. అంతటను ఆయా మహాసీయుల యౌన్నత్యమునకు విలోపము రాకుండునట్లు ఔచిత్యము కాఁబడినది. మహారాజభార్యయుఁ గలిగిన నిందను కవి ఆమెచెవిని బడిన ఆదుఃఖము విహాసనసమయమున అనిర్వచనీయము మగునని ఆమెకుఁ దెలియనీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలోఁ జెప్పించినాఁడు. స్పష్టముగా చెప్పవలసిన సమయములలో అపవాద మని మాత్రము పలికించినాఁడేగాని కంఠోక్తముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చరింపలేదు. ఈతీరున ఆదివ్యాదివ్యుల మహిమం గాచిన నేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమునకెల్ల నుత్తమాలంకారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమిని భారతములోఁ గనుఁడు;—

చ. “రజకి యొకర్తు నాథుఁడు తిరస్కృతి సేసినఁ బుట్టినింటి కేఁ
గ జనకుఁ డాత్మజం గని జగజ్జనగాత్రమలీమసాంశుక

వ్రజములు శుద్ధి సేయుచు నిజాంశము మైలపడంగఁ జేసి, యిం
టి జగడ మింటిలోన హావణింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటల్.

చ. అని తనకూఁతుఁ దోడ్కొనుచు నల్లుని యింటికి నేఁగ మామఁ జూ
చనలములోన నే యొలికినట్లుగ మండుచు నిల్లువెళ్లి నా
శ్రితములు నేఁడు హాకడకుఁ దెచ్చితి నే నలరాఘవుండ నే
దనుజగృహీత సీతఁ దశకారఁగఁ గ్రమ్మఱఁ దెచ్చి యేలఁగన్."

అష్టావక్రుఁడు రామునియొద్దనుండి పోవునప్పుడు 'ఓహో! కుమారలక్ష్మణుఁడు ప్రాప్తుఁడాయెను' అని పలుకుచుండుట—అతని యతర్కితోపనతదర్శనముచేత నయిన తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గమునను అన్వయించుచున్నది. సీతం బంపుటకన్న ముందే లవణుని మీఁదికి శత్రుఘ్నుని బంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమించుట—సీతను అడవిం ద్రోయుటకు ఒంటిని కొనిపోవు యమభటులను చూడలేక ఆతావుం బలంగుటకై యని కథామార్గము, అంకాంత నిష్క్రమణనిమిత్తమని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానంబును పునస్సంఘటనంబును పట్టిపై చిత్రికొఱకే అని కతిపయులతలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము ఏతన్నాటక బీజభూతమైన సీతావివాసనమును సమకూర్చుటకై భాగీరథీదేవియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడను ప్రసన్నగంభీరము లైన వనవీథులయందు విహరింపను సీతకు గర్భదోహదము నుప్పతిలం జేయుటకును, ఆకోరికను తీర్చుటకై యని యామె తలంచునట్లుగా ఆమెను కౌసలుం బంపుటకొఱకును; అట్లు వ్యాజమునం బంపుట—అపవాదమును కొంగముసం బలికి బందిగా అపరనువినీతను పతిదేవతను జగన్మంగళమూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించుఘోరకను తప్పించుకొఱకును, అని యెఱుంగఁదగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ సంవిధానరచనావైదగ్ధిని కరము నిరూఢము సేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు "ఎప్పాటనైన లోకారాధనము సేయుమా" యని రామునికి ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవికిం బంపు మనుటయే. వీరప్రసవు కమ్మని సీతను దీవించుటయుం ఆదీవన తప్ప దని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీతకేమియుం గీడు గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగమప్రత్యాశను ఉచ్ఛిన్నము గానీయక కాపాడుటకు. గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రైలోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు; పునస్సంఘటనము మంగళాంతతకొఱకు. అది సామాజికాది చిత్తోద్వేగ శాంతికొఱకు; పునర్ఘటనము లేనిచో లోకులకు నత్ప్రవర్తన

యందు శ్రద్ధ కలుగదు. నాటకము హృద్యము గాక పీడాకర మగును. గర్భాంకాం
తమున "ఏమి వైదేహికి ఇల యిమే పంకకూడినది! హా దేవీ!" అని రాముడు మూర్ఛిల్లు
టయు, లక్ష్మణుడు "భగవంతుడా, వాల్మీకీ, కావుము కావుము! ఇదియా నీ
వాక్యార్థము!" అని యాక్రోశించుటయుం గనుడు. [illegible] ఇట్లు
బెదరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన చరితోత్సార్థము ఈ పురస్కృటనమును
కల్పించి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
దొరలం గావించి, [illegible] శ్రీరామపట్టాభిషేకము [illegible] ఉత్తరకాండ
కథ. ఈ తీరున [illegible].

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సమాగమము [illegible] యుండియుం దున్న
ముకే గ్రంథము నడిపినాడు. ప్రస్తావనలోనే కవి "ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవ
తలును మేలుసేయుదురు" అను వాక్యముచే వాల్మీకి మొదలైన ఋషులును గంగాపృథ
వ్యాదిదేవతలును సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను నరలుం గూర్తు రని భావ్యర్థ
మును సూచించినాడు. వెండియు "అహో... పుత్రపూర్ణ మైనయొడిలోడి
నిన్ను నయోధ్యలోని చూచెదముగాక" అని సీతకు ఋష్యశృంగులవారు పంపిన సందేశ
మందు అభిప్రాయములు పెల్లిగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశవార్షి
కము సత్త్రము. అనంతరమే గదా ఆయన ఆమెను చూడగలుగుదురు. కావున, ఆ
పండ్రెండు యేండ్లును ఆమె పరతంత్రతగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సురూఢమైయున్నది. సుఖితం గాంచెద మని మునిహృదయ మగుంగాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పున స్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమయంబున బుభుక్షులుండు తన మాటతప్పక పుత్రపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్ఘటనము వాక్యములందు మిక్కుటముగా సూచిత మయినది దిక్ప్రదర్శనార్థము కతిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

"అవని యమరనదియు నస్మద్విధులు గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న కులపతియును,
అలవలెప్పుఁ జేయుగాక రుంధతీ సంఘ,
నిత్యమంగళములు నిం త్రు సీత."

అని తమసా వాసంతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసిష్ఠారుంధతులు సంపుటుదురు కా యని యాశీర్వదించిరో అపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దానిని సాధించిరి. ఇందు వలన అభావివృత్తమును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణ ముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా! తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

"ఇట్టివారు విపాకంబు చెనయ, నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేత నిట్టివారు
పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వగతుల"

అను వచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివా రనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందు వెనుక వాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకా శ్రమము చెంత విడువుమని చూ. "అప్పుడు వాల్మీకితపోవనసమీపమున" ఇత్యాది,29పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలో పడుటయుం తృతీయాంకముకొఱకును, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలి తృతీయాంకవృత్తము - అనఁగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమె చూచుట - ఘటింపదు. ఈమార్పు భాగీ రథీమూలముగా సీతాహృదయమునుండి పరిత్యాగశల్యోద్ధరణము సేయించుకొఱకు, అది పునస్సంయోజనాపేక్షచేత. అశక్యస్థ గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తరరామచరిత్రలో పునస్సంయోజనము నొసగక యుండగలిగినది. అట్లు గాకయుండక మంగళ పర్యవసానముకై భాగీరథీ ప్రయత్నము భాగీరథిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే "ఆ తల్లి నీవు కోడలు సీతయందు అరుంధతియందువలె శివమును అనుధ్యానింతువు గాక" అని వేడించుటచేత ఆయమను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే ఆదిలోనే నిబంధించినాడు. పుత్త్రజన్మోత్సవముగా దెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివమేమున్నది! తనకు శ్రేయస్కరం దలంపు మది రాముఁడు ఆమెను వేఁడలేదు. తృతీయాంకమున మాటిమాటికిని రాముని ప్రమాదములనుండి సీతమూలముగా తప్పించు టయు సీతాశ్రేయముకొఱకే అట్లే గర్భదోహదములు ప్రథమాంకములో రాముఁడు వేఁడినమాటబడి సీతారాములకు మేలు గావించి వారిని సమకూర్చుచు సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను అనుకరపు అప్పగించి తమకృతార్థతం దెలుపుకొనిరి. అరుంధతీ వసిష్ఠాదులు కోడలు లేనియయోధ్యకు తాము పోరని ప్రతినచేసి వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచుట - సీత జగదేకపావని యని లోకమునకు తెలుపుటకును, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములకు దుఃఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానఁబంపిలేఅవసరము దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపినందులకై పిమ్మట తామే అసమ్మతిం దెలిపి దుఃఖార్ణవమగ్నునికి శ్రీరామునికి మెడం బాషాణము గట్టుటకుఁ గానేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతి ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, "సమయమున నెఱింగెదరులే" అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యీయుద్ధారము గనుఁడు:— 54 పు. "కౌస.—నాతూనా, జానకి!...... వీరినుడులు 16." నాటకము పునస్సంయోజన ప్రవణ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా ? పుత్త్రపూర్ణోత్సంగ సీతాసమాపత్తి రామునికి కలుగఁజేయదను నీరహస్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగా శ్రమములోనే ఆదిలోనే కౌసల్యతో చెప్పినారని యీ గ్రంథార్థము.—ఇట్టినాటకము సీతారామ పునస్సంగమంగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈయుత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రంజించును గాని దృశ్యముగా రంజింపదని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమతప్రియులును లౌకికవివాదులు కలిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజకమగు నని ఆబాల్యము నాకలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతోపాధ్యాయుండనైనంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం బైమత భేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయ స్థాపనార్థము వారిచేత ఈనాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో ఆడించి, ఇది రంగమునకు అత్యంతరంజకం

బనియు, అతిశాక్షుంటల మఱియు, క్రిక్కిఱిసిన వేగురు రసికవిద్వజ్జనులకు ప్రత్యక్షము గావించినాఁడను. ఆప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంబూకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యాది పద్యములు ఇప్పటికిని నావీనులలో అనురణనము గావించుచునే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రములును వారివారి చర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలఁగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని నాటకములు చూచినను ఈ విధముగా డెందమును బందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ నాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముఁడు తనకంఠమున సీతబాహువును ఉంచుకొనెను. శ్రీరాముని యురమున సీత శయనించును. ఇట్టిది పరిషత్తుమ్రోల వ్రీడాకరము గాదా? అట్టి యవస్థితిలో నున్న శ్రీరామునితో దుర్ముఖుఁడు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రముల వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సంక్షేపించి ఇంకను మార్చుకొనవచ్చును.

“చరణగతాశ్వఖేదమున” 8(17). “ఒకొ్కకకేల” 9(20) - ఇట్టి పూర్వరహోవృత్తములను రాముఁడు సీతతో లక్ష్మణుని వినికిలో నిర్లజ్జముగా నెట్లు వచించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రము ఈపాత్రముల వాక్యములను వినక అవలికి జరిగి, వీరిక చూపుటకై చిత్రవీథిలోని పైపైవినోదములను అరయుచు చుండుట నభినయింప వలయును.

అంతర్నాటికాదర్శనమునకు హనుమత్సుగ్రీవ జాంబవద్విభీషణులను రావింపలేదా యేమి? లేదు. ఏలన, వారికి వహ్నియందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే

సప్తమాంకమున శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునితో కుశలవులకు చంద్రకేతు సమముగా స్థానమర్యాదల నొసంగు మని యానతీయ 84, లక్ష్మణుఁడు అట్లే కావించితినని ఉత్తరము చెప్పెను. రామవాక్యమందు 'ఈబాలుర నిరువురను' అను పదములలోని యేతచ్ఛబ్దముచేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగముచేతను ఆబాలురచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోఁచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్గమము అసూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చికూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాములవారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయానతిం బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికిరాలేదు. వాల్మీకి తేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణవాక్యమునకు “వారికి చంద్రకేతువుతో సమానమయిన స్థాన మేర్పఱచియున్నాము” అని యర్థమే గాని,

"వచ్చి చూచుచున్నారు" అని యర్థము గాదు. ఇందుచేత శ్రీరాముఁడు ఆ బాలురు తనపుత్త్రు లనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట సూచితము.

ఈ నాటకమున హాస్యరసము లేదని పూర్వపండితు లందురు. అది వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయన నాటకములు మూఁడింటను అది మృగ్యమే. ఇందు సౌధాతకి మాటలలో కొంచెము న్నది. మూఁటను విడిచినచో మొదుకు నిండుక యగపడును. ఇందలి స్త్రీపురుషులు అత్యుదాత్త ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేదాయె నని చెప్పవలయుఁ గాక, మాలతింగూర్చి యేమి చెప్పఁగలము!

ఈ నాటకమున పంచమాంకమందు లవుఁడు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామప్రభావాధిక్షేపము సేయుచో 70(౩౫) "...పదమునుల్ ఖరాదు లవి మూఁడడుగుల్ భయముల్ సెలంగ వే" అని పలుకుచున్నాఁడు. ఈమూఁడు వెనుకంజల వృత్తము వీరచరితలో వర్ణితము గాదు. పైగా "ఇంద్రజున్ చేయు సేవపుడు" అని యధిక్షేపించినాఁడు. ఈమాట రాముఁడు వాలిని ఎదురొడ్డి కొట్టనేరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను తెలుపుచున్నది. వీరచరితమందు వాలి రాముని మడియింప నుద్యుక్తుఁడై ఆతనిమీఁదికి పోరవచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుఁడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కెనే గాని, భవభూతివీరచరితముం బట్టి పలుక లేదు. ఐనను మహాకవి తనతొలిపల్కు తాను అడంచి యిట నొండుపగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు "నడిమియమ్మవృత్తాంతమును అన్నయ్య అణఁచి వైచినాఁడు." అని చిత్రప్రదర్శనములో లక్ష్మణవాక్యము. వీరచరిత్రలో శూర్పణఖ మంథరావేషమున వచ్చి రామప్రవాసమును కైకేయీప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇట లక్ష్మణవాక్యమున తద్విరుద్ధమైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృష్టమై యున్నది. ఇటనుం గవి తనపూర్వరచనను తాను పాటింపలేదు.

క్షేమేంద్రుఁడు చేసిన యుత్తరరామచరిత్రగత కతిపయవిషయౌచిత్యచర్చ.

(1) ప్రబంధౌచిత్యముక్రింద—యథావా భవభూతేః—

(నేపథ్యే) యోఽయ మశ్వః పతాకేయ మథవా వీరఘోషణా
సప్తలోకైకవీరస్య దశకణ్ఠకులద్విషః।

లవః—(సగర్వ మివ) అహో సంతాపకా న్యక్షరాణి! భో భోః కి మక్షత్రియా పృథివీ య దేవ ముద్ఘుష్యతే! (విహస్య) అః కిం నామ స్ఫురన్తి శస్త్రాణి! (ధనురారోపయన్)

జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోరఘనఘర్ఘరఘోష మేతత్
గ్రాసప్రసక్తహసదన్తక వక్త్ర యన్త్ర
జృమ్భావిడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము — పు. 60-61 (నేపథ్యమున) అశ్వమిదె...(25)
లవః—[సహర్షతోనుం బోతె] అహో రగిలించుచున్నవి యక్షరములు! ఓహో యి, ఇట్లు ఘోషించెదరే!" పృథివిలో క్షత్త్రియులు లే రనుకొన్నారా యేమి? [నవ్వి] ఏమి! క్షత్త్రియులను జయింతురా! [విల్లెక్కు పెట్టుచు] జ్యారసన...
(27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రార్థే రామాయణ కథాతిక్రమేణ యాత నోత్ప్రేక్షితా రామతనయస్య సహజ విక్రమానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్ష భూమిః పరప్రతాపస్పర్ధాసహిష్ణుతా ప్రబన్ధస్య రసబన్ధురాం మౌచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరరసౌచిత్యము క్రింద — న తు యథా భవభూతేః—

వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితాస్తిష్ఠన్తు హుం వర్తతాం
సున్దస్త్రీదమనేఽప్యఖణ్డయశసో లోకే మహాన్తో హి తే
యాని త్రీణ్యకుతోముఖాన్యపి పదాన్యాసన్ ఖరాయోధనే
యద్వా కౌశల మిన్ద్రసూనుదమనే తత్రాప్యభిజ్ఞో జనః.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము.—'ఉంసురు'...70 (35). ఇందు పై విమర్శ.

అత్ర ప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్కర్షాసహిష్ణోర్వీరరసోద్దీపనాయ సకలప్రబన్ధ జీవితసర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసరణాన్యరణసంసక్తవాలివ్యాపాద నాది జనవిహితాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవచసా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశౌచిత్యము క్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః।

పురా యత్ర స్రోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం,
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షితిరుహామ్,
బహోర్దృష్టం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
నివేశః శైలానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి.

ఇందులకు తెనుఁగు 26 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభిర్వర్ష సహస్రైః పరిభ్రాంతైః తమ్యాయవక ప్రశ్నే దర్శకౌరణ్యం రామః పూర్వపరిచితం స్థలం ప్రవిష్టః సమస్తా [illegible] ప్రాలే—'పురా యత్ర నదీనాం ప్రవాహా [illegible] [illegible] విస్మయ శ్చిరాద్దృష్టం వన మివ మపూర్వ మివ మనే. [illegible] బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.' ఇత్యుక్తే చిరకాల [illegible] వర్ణయా హృదయసంవాదీ దేశస్వభావః పరమ మాచిత్యే [illegible]

సీతా వివాసనము ధర్మసమ్మతమా? [illegible]

పూర్వోక్తము చక్కగా గ్రహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇంచుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముడు సీతను పరిత్యజించెను. తద్రంజనమే తద్వ్రతము, "అర్మిలినిగాని" 4 (5) వివాసనోపదేష్టలును తల్లిదండ్రు లును "తప్పక పెకటికోటికం దీర్పనది" యనియు, "ప్రజల రాజింపం దిక్షకు మెప్పాట నైన" 4(4) అనియు, చెప్పిపంపిన యరుంధతీవసిష్ఠులు. సీతంగూర్చి పడిపచ్చినంత తప్పు వారణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరము లేదు ["ప్రసాధు" 14 (85)]. ఎల్లవారింగూర్చి సీతాశుద్ధిం దెలుపరాదా యనిన అది అసాధ్యము లేక నిరీవమాన ముగా నెట్లు జరుగును ? వారు జన్మమున అకాలమున వీరి యెట్లు వత్తురు ? వారికి సమయమై వారు వచ్చి అయుపాయము నే ప్రయోగించువఱకు (7 అం.) వివాసనము తప్పదాయెను. ఈలోపల వియుక్తి శుభోదర్కమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిపినవారు (అరుంధతి మం) వసిష్ఠుడును ఋష్యశృంగుడును: "వీర ప్రసవవు గమ్ము." "మఱి పుత్త్రపూర్ణ మైనయొడితోడనిన్ను ఆయుష్మతిని చూడం గలము.". రాముడు సీతాశుద్ధి నెఱుంగనివాడు గాడు 5 (౮). (7). 14 (86). పౌరులు సీత నింట నుండనీయనందులకు వారు నింద్యులని తమన స్థూలదృష్టిచేం బలుకరుగాక ; సూక్ష్మమతి శ్రీరాములవారు పౌరులను నిందించుట తగవుగా దని పలికినారు : "విశ్వసించు నెవండు దక్షిణ్యవృత్తి" 15 (37). భాగీరథియు రాముని మతమే వహించినది : "న్యాయం దల్లెను..." 87 (6). తెలియక, "తర మెవ్వరి కాను వారితత్త్వము తెలియక" 21 (7), వాసంతి వివాసన మకౌర్య మన్నది - "ఎల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను ?" 40, "ఓయి కఠోర" 40 (20), "ఈవె మదీయజీవితమవు" 39 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుడు రామునిపై అలిగియు, "ఈవిశసాశనిప్రహతి" 59 (28), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొందినాడు "పాపిక" 59 (28). అట్లే గర్భ ప్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, "బాల్యమునను" 86 (౮),

భాగీరథీశోధనచే 87 (గీ), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతాశుద్ధిని స్తుతించుటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి సపుత్త్రసీతారామసమ్మేళనము నంగీకరించిరి. అశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱచుట సీతాశుద్ధికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని పెద్ద లెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్టి సీతావివాసనము సాధువేగాని అసాధువుగాదు.

ఈ విషయంబున కేలు (Kale) పండితుల యు, రా. చ. యుపోద్ఘాతమునందలి యీసంవాదముం గనుఁడు:—

"Shallow critics, with their gratuitous sympthy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjucts. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rath r than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and granceur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take.".

రసచర్చ.

ఈనాటకమందు రసము ధర్మవీర మనియుఁ, నాయకుఁడు ధర్మవీరుఁ డనియు వక్కాణించువారుం గలరు. అందులకు వారియుపపాదనము:—

"ఉత్సాహాత్మా భవే ద్వీరస్త్రేధా ధర్మాదిదానతః
నాయకో౽త్ర భవే త్సర్వః శ్లాఘ్యో రమ్యగతో గుణైః." వాగ్భటః.
"ఉత్సాహాత్మా వీర స్స్యాత్త్రేధా యుద్ధధర్మదానేషు
విషయేషు భవతి తస్మి న్నుత్తమో నాయకః ఖ్యాతః." రుద్రటః.
"ధర్మదాన యుద్ధభేదా త్త్రేధా వీరః." హేమచన్ద్రః.
"వీర శ్చతుర్ధా । దానదయాయుద్ధధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య చతుర్విధత్వాత్." రసగఙ్గాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

ఆముఖములో అపవాదప్రస్తావము. ప్రథమాంకమున:—అర్మిలినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5 (7), పుత్త్రులకు నిజ 8 (15), అకటనీకదు 14 (33), ఏకార్యముచే నైనను (34), ఏసాధుశుద్ధ (35), కీవలన (36), లోకులకు 15 (37), పిన్ననాటి (38), నేరనిముగుదా (39), గోరుపుపు (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—స్వదారా 21 (7), కుడికరము 22 (1), తలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున:—డెందమున 32 (4). ఈవె నుడియ 39 (9), ఓయి కఠోర 40 (21), పూనికతోడ 41 (23), శరిపడ జాయె (23). విభు గాని (24), చకిత 40 (21), వెళ్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (26), అర్ధము 42 (28), పాయక (29), హా ప్రాణేశ్వరి 43 (31), నంచి 46 (37), ఎచట (50).

షష్ఠాంకమున:—పొందల చే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), ఆకృతి 82 (31), అనుభావ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), శ్మాశానం దర్లెను 87 (6) కుండు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోకోద్ధరతాపరము లైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రజారంజన ధర్మైకాభినివేశ తాత్పర్యకములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతమున నిరపవాదకరణపరము. లోకరంజనము ఆదిలో వ్యాకముచేసి, అంకమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత; ఏకదనుసారముగా భరత వాక్యమందు "తుంగంజేసి యశుంబు" అను వాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహపరముగాను, "శ్రేయముల సందోహంబు బొందించుతకా" అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను వ్యాఖ్యేయములు; కదముకర్యంబును అట్లై. ఈరుకమున వీరరసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశదార్ఢ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయఁబడినట్టి బీజాద్యారంభాది సుఖాదిసమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణవిప్రలంభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకమున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు.—సాహిత్య దర్పణమందు నాటకలక్షణమున "ఏక ఏవ భవే దఙ్గీ శృఙ్గారో వీర ఏవ వా" అని రెండు ఏవకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండఁగా, "శృఙ్గారో వీరో వేతి కథనం తు సముచిత రససూచనమ్। తే నోత్తరరామచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చన్ద్రోదయే శాన్తస్య చాఙ్గిత్వ మవ్యాహతమ్," అని మూద్రక్షాపిక. ఈవ్యాపిక

ప్రాధాన్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి గాని శాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోఁచుచున్నది. మఱి యీజ్ఞాపికచే నిరూపకమంతుఁగాని తత్తల్లక్షణోక్త రసమే ఉండవలయు నను నియమము జలలిపి యగును. మఱియుఁ నీజ్ఞాపిక కరుణవిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

"యూనో రేకతరస్మిన్ । గతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక । స్తదా భవేత్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః."

"యథా కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః." అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణరసము గాదు. దీనిని మఁగలం దనవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁబడుట సాధకము గాదు. అగునేని, మాలతియందును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకములలో ఈ ప్రయోగము లున్నవి —(సకరుణం నిశ్వస్య),—(సకరుణం పరివృత్యావలోక్య చ),—(సకరుణంవిముచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(సకరుణం నిశ్వస్య),—(సకరుణం సాస్రమ్),—మఱియు "కరుణవేచరవచనాత్" 10(14), "కరాళాయతనాచ్ఛాయ ముచ్చరత్కరుణధ్వనిః." 5 (21). ఇంతమాత్రచే మాలతియందు కరుణము అంగి యగునా? కా దని చెప్పవలయునా? "ప్రకరణమందు శృంగారము అంగిగా నుండు"నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

"అకరుణ, వితర స్మితోజ్జ్వలాం । దృశ. మతిదారుణ, దేహి మే గిరమ్,
సహచర మనురక్తచేతసం । ప్రియమకరన్ద, కథం న మన్యసే!" 9 అం.

అను శ్లోకమున కరుణరస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణరసమే అంగి యగునా? మఱియు—

"జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్యచరితై
రపి గ్రావా రోదిత్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్." 1 (28)

అను ఉత్తరరామచరితశ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము వర్ణితమై యున్నది. దానిం గూర్చి ఆర్యాసప్తశతిలో—

"భవభూతేః సమ్బన్ధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి
ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా?"

అని యున్నది. ["కారుణ్యం కరుణా ఘృణా" అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

వలన మహావీరచరిత్రముం గూడ కరుణరసమే అంగి యగునా? శాకుంతలమున పంచమాంకములో—

"వత్స శార్ఙ్గరవ, అనుగచ్ఛ తీయం నః కరుణపరిదేవినీ శకున్తలా।
ప్రత్యాదేశపరుషే భర్తరి కింవా మే పుత్త్రికా కరోతు?"

ఇందలి కరుణశబ్దముంబట్టి శాకుంతలమందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణశబ్దప్రయోగము కరుణాంగికత్వసాధకము గాదు. అట్లే "రామస్య కరుణోర్మయః" 89(12), "రామస్య కరుణో రసః" 28(1), ఇవియుం కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు కారుణ్య కరుణరస శబ్దములు నిరుక్తకరుణరస పరములు గావు. ఏలన, రసము కథాపురుషులయందుం గాని నటులందుం గాని ఉండదు. అది సామాజికుల హృదయమునందు ఉద్బుద్ధమగును. మఱి "కరుణస్య మూర్తి రథవా శరీరిణీ విరహవ్యథైవ వన మేతి జానకీ" ["కరుణమూర్తియొ" 80 (4)]-ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇట కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమే అని యంగీకరించుమేనియు, ఉత్ప్రేక్షా ప్రభావముచేత విరహవ్యథాతిరేకమును తెలుపుచున్నదే గాని, ఈ నాటకమందు కరుణరసము అంగి యని తెలుపజాలదు; పైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే "శరీరిణీవిరహవ్యథైవ" యను వాక్యంబును ["మెయి గొన్న విరహాధిర వొం." 80 (4)].

మఱి "రామస్య కరుణో రసః" ["రాముని కరుణరసము" 28 (1)] అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరముగా దేని కవి దానిని రస మన వ్యవహరించినాడే, అది యెట్లు సంగత మగును? అందురేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరిగణనాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు. మాళవికయందలి యీ క్రింది ప్రయోగముం గనుడు:—

"అఙ్గై రన్తర్నిహితవచనైః సూచితః సమ్యగర్థః,
పాదన్యాసో లయ మనుగతః, స్తన్మయత్వం రసేషు."

ఇందులకు—"రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు" అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. "అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారాత్ పరిపోషాతిశయవన్తో భావాః కథ్యన్తే ప్రకృతత్వాత్। రసే వ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్." అని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

'రసము రామాదులయం దుండ' దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయం దుండు నని యుండె వరసీరాజీయ వచనము:—

"... రమణీయోల్బణతా సమేత మగునీర త్యాదిభావాబ్ధిలో
... బుట్టుచు మున్గుచుం దగుచు దరంగాకృతి సంచారియం

ఘుము; లేతత్ప్రతిపన్నమారసము దత్కాలంబునం దైవ స
త్యము రామాదులయం ద, నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలున్.

ఇందుల కేమి చెప్పెదరు? అని యాక్షేపమేని—నిరుక్త కరుణరసము రామాదినిష్ఠము గా దని సిద్ధాంతము.—సా. ద. స్ప. పరి. చూచునది.

"పారిమిత్యా లౌకికత్వా త్సాన్తరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్యాదే రుద్బోధో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దర్శయన్ నర్తకో నైవ రస స్యాస్వాదకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్."

మఱియు—"రామస్య కరుణో రసః" ఇత్యాది వాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరము యేని కరుణ నాయకనియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము—

"అథ రసదోషా నాహ—రస స్యోక్తి స్స్వశబ్దేన"—"రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృఙ్గారాదిశబ్దశ్చ-క్రమేణ యథా—

"తా ముద్వీక్ష్య కురఙ్గాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత,
చన్ద్రమణ్డల మాలోక్య శృఙ్గారే మగ్న మన్తరమ్."

అట్లయిన, "రామస్య కరుణోరసః" ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థమేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము. అట్లే "ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్" అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభశృంగారాది వివర్తములం బెందు నని భావము.

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని సులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త కృతములం గొన్నిటి నుద్ధరించెద:—

రసతరఙ్గిణీ.

"యూనో రేకతరస్మిన్ । మృతే ప్రలాపః కరుణరసః । జీవతో ర్విశ్లిష్టయోః ప్రలాపః శృఙ్గారః । అతఏవ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । 'అయి జీవితనాథ' ఇతి । నను విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మకత్వాత్ జీవతో రపి విప్రలమ్భస్య కరుణరసత్వే మాయాత మితి చేన్నత్యమ్ తత్ర కరుణరసః స్యాద్దిత్వేన భాసమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యపదేశః."

"శోకస్య పరిపోషః కరుణః - ఆశావిచ్ఛేదే సతి సర్వేన్ద్రియక్షోభః । న చ విప్రలమ్భేఽతివ్యాప్తిః - తత్రేష్టాశాయాః సత్త్వాత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణ ఏవ - శోకో దుఃఖమ్."

వాగ్భటాలఙ్కారః.

"స్యా దేకతరపఞ్చత్వే దమ్పత్యో ర్యనురక్తయోః
శృఙ్గారః కరుణాఖ్యోఽయం వృత్తవర్ణన ఏవ సః."

"చతుర్థ మాహ । స్యా దితి । స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయాః విరహః కరుణాఖ్యోఽయం కరుణనామా స్యాత్ । పరం స వృత్తవర్ణనే అచారదార్ఢ్యఖ్యాపన యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా । ......ఇత్థం చతుర్ష్వపి విప్రలమ్భేషు నాయికానాయకపరతయా ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్."

రుద్రటః.

"అథ విప్రలమ్భనామా । శృఙ్గారోఽయం చతుర్విధో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన."

వ్యాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస ఏవ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మన్తర్భావయన్తి । త దసత్ వైలక్షణ్యాత్ । శుద్ధే హి కరుణే శృఙ్గారస్పర్శ ఏవ నవిద్యతే । కరుణ విప్రలమ్భస్తు శృఙ్గార ఏవ । యథా కాళిదాసస్య 'ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...'

"కరుణ స్స విప్రలమ్భో య త్రాన్యతరో మ్రియేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్యాత్ తత్రాన్య స్తద్గతం ప్రలపేత్."

హేమచన్ద్రకావ్యానుశాసనమ్.

"కరుణ విప్రలమ్భ స్తు కరుణ ఏవ । యథా—'హృదయే వస సీతి' ఇత్యాది రతిప్రలాపేషు." "విప్రలమ్భేఽనవచ్ఛిన్న ఏవ సంభోగమనోరథః, నిరాశత్వే తు కరుణ ఏవ స్యాత్."

సరస్వతీకణ్ఠాభరణమ్.

"అభ్యఙ్గ నార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా: 'దళతి హృదయమ్'— అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే."

"భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి
నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భ స్త దోచ్యతే.
పూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
పురుషస్త్రీప్రకాణ్డేషు చతుఃకాణ్డః ప్రకాశతే.

పూర్వానురాగపూర్వేషు విప్రలమ్భేషు తత్క్రమాత్
విశేషద్యోతకే నేహ వ్యత్యపసర్గేణ సూచ్యతే.
ప్రత్యాదానం పున స్తేషాం కరుణే కో న మన్యతే
స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని తత్రాపకర్షతి."

[టీ. కరుణే=కరుణాఖ్యే విప్రలమ్భే, తేషా మభీష్టాలిఙ్గనాదీనామ్, ప్రత్యాదానమ్=పునర్గ్రహణమ్, న మన్యతే=న జానాతి.]

"మూర్ఛావిలాపౌ కురుతే కురుతే సాహసే మనః
కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యోఽసౌ కరుణ ఉచ్యతే."

[ఇది కరుణవిప్రలంభమునుగూర్చి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

" 'మృతేతి ప్రేత్య సంగన్తుం యయా మే మరణం మతమ్ ।
సైవావన్తీ మయా లబ్ధా కథ మత్రైవ జన్మని !'

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి రితి రతి రేవ శృఙ్గారరూపేణ నిష్పద్యతే । అత్రావన్త్యా వాసవదత్తాయా ఆలమ్బనవిభావ భూతాయాః సకాశాత్ ఉత్పన్నో వత్సేశ్వరస్య రతిస్థాయిభావ స్తస్యాః పునర్జీవనాదిభిః ఉద్దీపనవిభావైః ఉద్దీప్యమానో మృతేత్యాదినా వాగారమ్భానుభావేన అనుమీయమానై ర్హర్షధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్మభిః సంపృజ్యమానః కరుణానన్తరసంభోగ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే"

"ఔపమానికీ యథా—'అపి జనకసుతాయాః...' సేయం సీతావిషయిణీ రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥"

"...విప్రలమ్భ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రేకాన్యతరవ్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః,...స చతుర్ధా ప్రథమానురాగానన్తరః, మానానన్తరః, ప్రవాసానన్తరః, కరుణానన్తర ఇతి... తేఽమీ చత్వారోఽపి సంభోగాః చతుర్భి రేవ విప్రలమ్భైః ప్రకర్ష మాపద్యన్తే."—[ఇచటను నాలిగింటికిని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తుదిది]—"కరుణేన యథా—

'న మర్త్యలోక స్త్రిదివా త్ప్రహీయతే మ్రియేత నాగ్రే యది వల్లభో జనః
నివృత్త మేవ త్రిదివప్రయోజనం మృత స్స చే జ్జీవత ఏవ జీవతి॥'

[టీ.—మరణానన్తరజీవనం ప్రియజనస్య స్వర్గా దపి సుఖకర మితి భావః.]"

"కరుణానన్తర మాలిఙ్గనం యథా—

'చన్ద్రాపీడం సా చ జగ్రాహ కణ్ఠే కణ్ఠస్థానం జీవితం చ ప్రపేదే
తే సాపూర్వాం సా సముల్లాసలక్ష్మీ మిష్టం స్పృష్ట్వా సిన్ధువే లేవ భేజే.' "

"పుంస ఏవ ప్రవాసకరుణే యథా—

'సీతా వేశ్మ యతో నిరీక్ష్య హరితే దృష్టిం రఘుః త్యాకులామ్,
అన్యోన్యార్పిత చఞ్చుదత్తకబళైః పారావతై ర్ధ్యాయతే,
ఇన్దో ర్దూరత ఏవ సఞ్చరతి, విశత్యన్తర్గృహాం దుఃఖితః,
ప్రచ్ఛాద్యాననమఞ్చలేన రజసి స్వైరస్త్రపం రోదితి.' '

"అవస్థాననార్థత్వే కురుతే సాహసే మనో యథా—'ఇయ మేత్య...'అత్ర రతేః కామశోకేన మరణసాహసే మనో ప్రస్తూయతే—"

"అభ్యఙ్గనార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా,—'వలతి హృదయమ్...' అత్ర కామాదేః దుఃఖే చిత్త మభ్యజ్యతే."—ఈ యుద్ధారము మాలతిలో 2 (12) నం గలదు.

"కరుణానన్తరే అనుభవార్థో యథా—

'అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే ।
వైధవ్యమణ్డనం కులవధ్వాః శోభనకం జాతమ్॥'

అత్ర యధేయం మత్ప్రాణభూతా ఏవ మస్యా అహ మపి జీవిత క్షమే వేతి మత్వా విప్రమ్భజో రాగః । పత్యుశ్చ పునః ప్రేత్యాపి యత్సంగమో మయా అభిలషితః సోఽయం జీవ న్నైవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విప్రమ్భాత్ అతి సుఖ మేవ అనుభూయతే."

"కరుణానన్తరే సమృద్ధో యథా—'తీర్థే తోయ...'

అత్ర ఉత్తరార్ధేన ఇన్దుమత్యజయయోః శోకాన్తరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్భోగ సమృద్ధిః ప్రతిపాద్యతే॥"—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల వెంబడి చెప్పఁబడినది.

"సోఽయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనన్తరేఽపి సమాససామర్థ్యా ద్భవతి॥— విప్రలమ్భ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ—అని యుపక్రమించి క్రమముగా ఆయాఁటిని వివరించి చతుర్థమైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పుట.

"సంగతయో ర్వే వాన్యతరవ్యపాయే కరుణః - స స్త్రీవ్యపాయే పురుషస్య యథా—'ధ్రువ మస్మి శఠః' అత్ర ఇన్దుమతివ్యపాయాత్ అజస్య దుఃఖాతిశయః కరుణ ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యపాయే స్త్రియా యథా—'హృదయే వస

సీతి...'ఇహ అనఙ్గవిషయే రతేః శోక ప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే।''—
[ఇది ప్రవాసానంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

దశరూపమ్.

"ఇష్టనాశా దనిష్టాప్తేః శోకాత్మా కరుణః।—

ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా।—'అయిజీవితనాథ...' ఇత్యాది రతిప్రలాపః। అనిష్టావాప్తేః సాగరికాయా బన్ధనాత్ । యథా రత్నావళ్యామ్॥

మృతే త్వేకత్ర యత్రాన్యః ప్రలపే చ్ఛోక ఏవ సః,
వ్యాశ్రయత్వాన్న శృఙ్గారః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః.

యథేన్దుమతీమరణా దజస్య కరుణ ఏవ రఘువంశే। కాదమ్బర్యాం తు ప్రథమం కరుణః, ఆకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృఙ్గార ఏవ.

'ఏకతో రోదితి ప్రియాఽన్యతః సమరతూర్యనిర్ఘోషః
ప్రేమ్ణా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్॥'

ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయోః (సమావేశః అని వాక్యశేషము)—అత్రోచ్యతే- అత్రాప్యేక ఏవ స్థాయీ। తథాహి—ఏక్కత్తో రుఅఇ పిఆ (ఏకతో రోదితి ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయిభూతోత్సాహ వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు సందేహకారణతయా కరుణసంగ్రామతూర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్ణా తీతి భటస్యే త్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్।—అతో భర్తు స్సంగ్రామరసికతయా శౌర్య మేవ ప్రకాశయన్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్ణాతి.

రసగఙ్గాధరః.

"పుత్త్రాది వియోగమరణాదిజన్మా వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తివిశేషః శోకః। స్త్రీ పుంసయో స్తు వియోగే జీవిత్వజ్ఞానదశాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే రేవ ప్రాధాన్యాత్ శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రసః। వైక్లబ్యం తు సంచారి మాత్రమ్॥ మృతత్వజ్ఞానదశాయా స్తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్య స్యేతి కరుణ ఏవ। యదా తు పత్యేవి మృతత్వజ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథఞ్చి త్స్యాత్తదాఽఽలమ్బన స్యాత్యన్తిక నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ ఏవ, న కరుణః। యథా చన్ద్రాపీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాక్యేషు। కేచి త్తు రసాన్తర మేవాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి।"

రసార్ణవసుధాకరః.

"స విప్రలమ్భో విజ్ఞేయ స్స చతుర్ధా నిగద్యతే
పూర్వానురాగమానౌ చ ప్రవాసకరుణా వితి॥

ద్వయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధౌ
విరహః కరుణో న స్యా త్సంగమాశానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్వాత్ సోఽయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభావా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసవత్.

యథా — 'అథ మదనవధూ రుపప్లవాన్తమ్' । అత్రాకాశసరస్వతీప్రత్యయేన రతే ర్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాహుః - కరుణో నామ విప్రలమ్భశృఙ్గారో నాస్తి-ఉభయాలమ్బనస్య తస్యైకత్రై వాసంభవాత్ । యత్ర త్వేకవ్యపాయే సతి తదితరగతాః ప్రలాపాదయో భవన్తి స శోకా న్న భిద్యత ఇతి । తదయుక్తమ్ యత్రా పునరుజ్జీవనేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ । యత్ర సోఽస్తి తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ।..."

సా హి త్య ద ర్ప ణః.

"యూనో రేకతరస్మి । న్గతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక । స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః.

యథా—కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పున రలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః । [టీక — పున రలభ్య ఇతి — రతే ర్నాశాత్ ఉత్కటశోక సంభవాచ్చ కరుణాఖ్యో రసః, న పున ర్విప్రలమ్భ ఇతి భావః] కించా త్రాకాశసరస్వతీభాషానన్తర మేవ శృఙ్గారః; సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్భవాత్ । ప్రథమం తు కరుణ ఏవ' ఇ త్యభియుక్తా మన్యన్తే । య చ్చాత్ర సంగమ ప్రత్యాశానన్తర మపి భవతో విప్రలమ్భ శృఙ్గా-స్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ' ఇతి కేచి దాహుః, త దన్యే 'మరణరూప విశేషసంభ వాత్తద్భిన్న మేవ' ఇతి మన్యన్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీష్ట ముపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా । స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక శ్చతుర్ధా స్యాత్. [టీ.—ప్రకరణాదినా ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణాదౌ శోకో ద్దీపనతయా రతిసత్త్వేన తత్రాతివ్యాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]"

శృ ఙ్గా ర తి ల కః.

"విప్రలమ్భాభిధానోఽయం శృఙ్గార స్స్యా చ్చతుర్విధః,
పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా
య త్రైకస్మి న్విపన్నేఽన్యో మృతకల్పోఽపి తద్గతమ్
నాయకః ప్రలపే త్ప్రీణా కరుణోఽసౌ స్మృతో యథా.
కేషాఞ్చి త్కరుణభ్రాన్తిః కారుణ్యా దత్ర జాయతే,

ఏకస్య మిథునావస్థాం విస్మృత్య రతిమూలజామ్.
స్త్రీపుంసయో ర్భవే దేష సాపేక్ష స్సజ్ఞమే పునః
శృఙ్గారవచనప్రాయః కరుణ స్స్యాత్ తు నాన్యథా.
తస్మా చ్ఛృఙ్గార ఏ వాయం కరుణో వానుమోదితః
సౌన్దర్యం సుతరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః."

రుద్రటః.

"కరుణః శోకప్రకృతిః । శోక శ్చ భవే ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహితో నాయక స్తత్ర"

సాహిత్యదర్పణః.

"అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకార్తస్య దశరథస్య దైవనిన్దా । ఏవం బన్ధు
వియోగ విభవనాశా దావ ప్యుదాహార్యమ్ । అస్య కరుణవిప్రలమ్భా ద్భేద మాహ ।
శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భా దయం రసః.
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సంభోగహేతుకః."

కావ్యదీపికా.

"కరుణ రసోదాహరణమ్.—
యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదూ న్యన్నాని భుఞ్జతే
కథం స భోక్ష్యతే రామో వనే మూలఫలా న్యయమ్." రామా.

కరుణరసమున శోకస్థాయితయు, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయు భేదకారణ
ము లు. ఉత్తరరామచరితమందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మచారిణిగా ఏదో ఒక స్త్రీమాత్ర
ప్రతిమ వేయించుకొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

"కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భ ఖిన్న । సీతఁ దఱిమినరాముని గాత్రమునకు !" 22.
"హా ! నెయ్యం బిట్టి దౌర యెబలకు గాఢై !" 24 (?,10).
"కంటి వెండియు నీప్వు డాకాననంబు..." 25 (13)
"దానికిఁ గ్రింద నయ్యోటజధామమూలఁ రవిఁ నుంటి మేము నుగా." 26 (16)
"చిరమునకు రేఁగి కొంచుఁ జెస్సిలును వోలె" 26 (17)
"ఎచటఁ జిత్రమంటి సఖితోడ నింపుమెఱసి." 32 (3)
"హా! దేవి! దండకారణ్య వాసప్రియసఖీ" 32

"మూర్తిగొన్న ప్రసాదమంబోలె...
నందినీ గానంబవవు నీవెందుఁ గట." 35 (7)

"కలువపళంపుసో రాంసి...38 (15) సీత—చూచుచున్నాను...

"చండీ, జానకి, ఇంత నటింపఁగఁబడుచునే యున్నావు! జాలిగొనవేమి!" 43

"ఎట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము. ఈదశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట కీడుం దగదు" 45

"ఎచటఁ గపీంద్రు చెప్పు...." 46 (38)— ఇందుమూలశ్లోకమును భోజహేమచంద్రులు విషాదమున కుదాహరించినారు:—

"విషాద . శ్చేతసో గ్లాని రుపాయా భావ నాశయోః — తద్రూపేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా—'వ్యర్థం యత్ర...'అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టాదాన సుగ్రీవసఖ్యాదేః ఉపాయస్య అభావాత్ విషాదః ప్రకృష్యతే."

"కార్యభఙ్గా ద్విషాదః సహాయా న్వేషణ ముఖశోషాది కృత్ । ఉపాయాభావ నాశాభ్యాం ప్రారబ్ధస్య కార్యస్య భఙ్గా న్మనఃపీడా విషాదః।యథా—'వ్యర్థం యత్ర కపీన్ద్ర...'"

"వెల్లిదరుల..." 40 (22) "పూనికతోడ" 41 (23), "ప్రిలును" (24), "సగిపడ దారొ" (25), "దేవి పాడిడి" (26). "స్నేహాశిరంబులు" (27), "హా! ప్రాణేశ్వరి." 43 (31), "సిరతికయుంపు" 81 (26), "నాకుఁ బ్రియాగుణ" 82 (27, 28, 30, 31), "దైవవశత" 87 (7). "కవఁబడుచున్న పీకకుయుంగంబున" 80(19)—దీనిమూలమును 'అపి జనక' ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతావిషయక మయిన రతి శ్రీరాములవారికి తదుపమాన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన' దని భోజ జ్ఞాపిక. "అఖిల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యత్యో నిజము" 40(21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పుట వైక్లబ్యముచేతఁ గాని విలుప్తి నిశ్చయముచేతఁ గాదు. "వైక్లబ్యాను భావమాత్ర మితి స్థితమ్" అని టీక. అట్లే "నిరవధి నివృత్తి క్రియము నిమ్మరి" 46 (37) అనుటకు ఉత్కట రతి హేతుక మయిన దుఃఖముచేత-"అజ్ఞాతావత్తి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము" అనియే భావము.

'వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాశ లేదే విప్రలంభ మెట్లగును?' అనఁగూడదు. విలన ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యాహతము. ఈ క్రిందివి రామవాక్యములు.—

"వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
నాద్యుల ననట్టి పరమ మహర్షులకును." 4 (8)

"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు, అమృతసారములను పరో రజస్కులను అనంత తత్వవిజ్ఞానములు ఎటరు భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు," 84.

ఋష్యశృంగుఁడు "పుత్రపూర్ణోత్సంగను నిన్ను చూచెదము" అని సీతకు సందేశము పంపినవాఁడు. శాకుంతలమందు శాపలక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శన క్షణపర్యంతమును దుష్యంతునికి శకుంతలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని లేదు మఱి ప్రత్యాశ లేదని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ గలదే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును,

"నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రదత్తం
ధౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి."

అని దుష్యంతుఁడు దుఃఖపడుచున్నాఁడు. ఇట్లున్నను శాకుంతలమున అంగి శృంగారమే గాని కరుణము గాదు ఇటను అట్లే. "అత్ర సమయాన్తరేషు సత్సు గ్రీష్మర్త్వాపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృఙ్గారాఙ్గికత్వాత్" అని వైఖానస శ్రీనివాసాచార్య టీక. మఱియు ఈటీకలోని యీ క్రిందివాక్యమును జరికింపుఁడు:—
"బీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్య రౌద్ర కరుణాద్భుతానాం మహాప్రబన్ధరసత్వే చమత్కారాభావాత్."—కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలతియందు ప్రత్యాశాసందేహము కలదు.—

"న యత్ర ప్రత్యాశా మనుపతతి నో వా రహయతి,
ప్రవిశ్లిష్టం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్ధతమసమ్,
అకిఞ్చిత్కుర్వాణాః పశవ ఇవ తస్యాం వయమహో
విధాతుర్వామత్వాద్విపది పరివర్తామహ ఇమే." 9 (8).

పూర్వోదాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయికముగా అనురక్త స్త్రీపురుషులలో ఒకరు మృతిఁ జెందిన ఆద్వితీయులు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేకున్న కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

కరుణరసమునకు వధబంధైశ్వర్య భ్రంశాదులు సముచితము నిమిత్తములుగాఁ జెప్పఁబడి యున్నవి.

ఈనాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమైన అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చును:—[సీత లోకాంతరమునకుం బోయినది.] "పృథ్వి.—రావే పట్టీ పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము. రాము.—హా! ప్రియా! లోకాంతరమున కేఁగితివే!"—

పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించుటకు రాముని విలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభింపనియెడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కటశోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈ నాటకమున రతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యాశ కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. ... చ ప్రాశస్త్యము.

"ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే."

ఈ వాక్యమునకు శాకుంతలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్టమని కాళిదాసు పలికినట్లుగా ఆభాణకము. [పై ఆభాణకమునకు భవభూతి కృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠమని యర్థముగా కొందఱు గ్రహింతురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానులగు స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకాతీతులును. నాయికా నాయకులు నరత్వాభిమానము దున్నను సాక్షాల్లక్ష్మీనారాయణులు; అంతకన్న నుత్తము లెట్లుందురు? శ్రీరాముని మించిన ధీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పతిపరాయణను ధర్మప్రవణను ఊహింపలేము. అరుంధతి పృథ్వి భాగీరథి వాసంతి ఆత్రేయి తమస వాల్మీకి జనకుడు - వీరిచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రమును, బోధించు నీరూపకము ఆర్యావర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల సూక్ష్మ ధర్మాచరణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యిందు గృహలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాడు. పుత్త్రుడని యెఱుంగకయే పుత్త్రవాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముడనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతహృదయంగమముగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతువులనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రుచ్చినాడు. మహాకవి గావున ఈవిధముగా చిత్తప్రవృత్తిని చర్చించినాడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ శాకుంతలమున ఒకచో చేతఃప్రీతివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాడు: ఎట్లన—

"రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకో భవతి య త్సుఖితోఽపి జన్తుః
త చ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాన్తర సౌహృదాని." శాకుంతలము.

కాళిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్త్రునికడకుం దెచ్చియు అసంబంధమును ఒప్పుకొమ్మడిం గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించినాఁడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోకక్షేమ దీక్షితు లనుటకు ఈరూపకము ప్రబల నిదర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు జనసౌభాగ్య మట్టుండ, సంవిధాన వైదగ్ధియు నట్టుండ, స్త్రీ కంఠోక్తి వ్యక్తి పైన యుమాభాణోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దేమనఁగా, ప్రథమాంక నాయికా నాయక సర్వలోకాతిశాయి సముత్కర్షోచితముగా ప్రదర్శితమైనది. 'నాటకేషు శకున్తలా'' అని పేర్వడ్డ శాకుంతల నాటకమందు దుష్యంతుఁడు అధర్మభీరువ యయ్యును (5 అం.) స్వార్థముగా పనిపడినవాఁడు. తద్భ్రంశమునే సోక్షాతుఁడు (6 అం.) శ్రీరాముఁడు లోకారాధనప్రతి. ఇరువురును ధీరోదాత్తులే. అయినను, తారతమ్య మపారము. దుష్యంతుఁడు విదూషకునితో శకుంతలావృత్తాంతమును జెప్పి యిట్లనెను ''పరిహాసోక్తులు మిత్రమ పరమార్థం బని చదివి చాటింపకుమా,'' అని హెచ్చరించినాఁడు. శ్రీరాము లట్లు సేయుందు రని ఎవరేని భావింపఁగలరా!

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యును—

''వసనే పరిధూసరే వసానా । నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణీ

అపి నిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా । మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి.''

దుష్యంతుని ''అనార్య'' అని తిట్టినది. సీత రామునిఁగూర్చి ఆయన తననుం గావించిన యాంక్రుట్టును కుశితోక్తి వచించినట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన సమత్వమే యొప్పదు నని తోఁచెడిని సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియు అరుంధతి వక్కాణించినది 52(9). కావున శాకుంతలము గంగ యగుచేని, ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును కాళిదాసు అగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యమునేయుట లోనగు నోడికవాఁగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాఱుదల సేయించినాఁడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయాన్నత్యమున కర్హముగా కల్మషములు చేసీయక స్వర్గమందే పర్వించినాఁడు. కవనమును తత్తదనుగుణ మయినందున ఉ. రా. చ. నాటకరాజమై వెలుఁగుచున్నది.

నాటకస్త్రీపురుషుల విమర్శ.

అ రుం ధ తి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే వసిష్ఠులవారు గురుతృలకెల్ల గురు వైనారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగళ్య రూపినియు, జనకవాక్యము 52 (8). కోడలు లేనియ యోధ్యలో నే నడుగిడ నని యీమె వచింపఁగానే, అవచనమునే కౌసల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనకుఁడు లవుని జూచి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతువు? అని యీయామె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యుత్తరమును అప్పుడు చెప్పఁగూడక యుండుటఁబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నా మని పలికి ఆప్రశ్నను తొలఁగించుకొన్నది. అట్లు చక్కఁగా ఇట్టిమాట సంభవించని యట్లుగా కవి ఈమెవిషయమై స[illegible] [illegible]ముగా కల్పించియుండెను ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగానుండును. ఈమెయానతిచే ఎల్లలోకులును సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయానతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను వెండియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్పవలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనిపడి పునస్సంఘటనమును సాధించినది. పరిత్యాగము సేయించుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వాసంతి.

ఈమె జనస్థానవనదేవత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హింసకులు జగత్ప్రఖ్యాతులో ఆయతిథి పూజావ్రతమును 17(1), ఆర్యమాత్రుల సౌజన్యమును 18(2), ఈమెచరిత్రము విశదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యును ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనలేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలేరనియుం దలంచినది; రాముఁడు లోకోత్తరుఁ డని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖితురాలై ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మెప్పలే దని ఆయన వచించిన కారణమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపదాయెను 40 (21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయుం దమసవోలె సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్వీభాగీరథీ వసిష్ఠారుంధతీ వాల్మీకులు సమకూర్తురని తలంచినదే 47(41).

[వసిష్ఠులవారు.]

[వీరు నాటకములో ప్రత్యక్షముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతమును అతిక్రమింపవల దని సందేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అందలి ధర్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుఁగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము చేయించి సీతాశుద్ధతను లోకహృదయంబుల నాటి సీతారాముల మీఁది ప్రేమాతిశయముచే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతావిరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియని వీరు నరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయవధిని త్వరపఱుచుటకే వీరు సారుంధతీకులు అయోధ్యకుం బోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములో 'సీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరాములవారు సీతను అప్పగించినది మొదలు, ఈమె సీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "నీ కడుపులో నన్ను అణంచి వైవుము, అమ్మా!" అని సీత వేడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువఱకు పెంపుము, తర్వాత నీయిచ్ఛ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకికడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల కలయ మొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వియుం దమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. సీతను తదీయదుఃఖశాంతికై గృహాచారవిశేషమిషచే గోదావరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటింపం జేసినది. ఈదర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిక్షీణ మని విశదపఱిచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆతురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీమె సీతం గాపాడి ఆమెకు అరుంధతీ మూలకముగా రాముని కడం జేర్చి రాముని ప్రశ్నమాంక వాక్యమును రామునికప్పగించినది.

జనకుఁడు.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుండును. అట్టి యీయనకు అపవాదపూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుస్సహాకమ మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి క్షాత్రధర్మంబున సంహరింపను, తపోధనప్రభావంబున శపింపను గడంగియు, అరుంధతీబోధచేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞతచేతను, ఆకోపము నడంచుకొన్నాఁడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై ఆత్మహత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుఁ డగుటంబట్టి ఆత్మహంతలకు అంధతమసావృతములైన యసుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాఁడు. పృథ్వీదేవియొక్కయు ఈయనయొక్కయుం ఖేదాతిశయవర్ణనలచే మహాకవి సంభావితులగు కుటుంబులకు కూఁతువెడం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణముగా తెలిపినాఁడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుం బ్రసిద్ధి కెక్కినాఁడో ఆబ్రహ్మవిద్యాకోవిదులని ప్రపంచమిథ్యాత్వచింతనకు ఫలమైన సీతాదుఃఖవిషయిక ప్రశాంతిని చూపఁడాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటకరసమునకు భంజక మని మానినాఁడు 49 (3). అట్లే శాకుంతలమున కాళిదాసుండును కణ్వునివైక్లబ్యమును మాత్రము "యాస్యత్యద్యశకున్తలేతి" [మదీయాంధ్రము—"[illegible]"] అని వర్ణించినాఁడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2 (7), 3 (1 వెంబడిని), తెలిపినాఁడు. ఆమెమీఁది యీతని ప్రేమను ఆటను, చతుర్థాంక

మందు కడు నుత్కృష్టముగాను, స్పష్టపఱిచినాఁడు ; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకానంతరముగాం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటనా సమయమునకుం దెచ్చినాఁడు.

ల వుఁ డు, కు శుఁ డు.

లవునియందు సీతారాములకోలికయు 80 (19, 20)-55 (17,) యుద్ధమన్న నుత్సాహంబును, పగతురపై బీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయు 64 (10 వెంబడి), పెద్దలకడ వినీతియు, పిలంబుట్టినవారియుం దుందు సహజలక్ష్మీవిలాసంబులును, సదాచారపరాయణత్వమును ధర్మజ్ఞతయు 69 (30,31) అకార్యమునకు లజ్జించుటయు, బాల్యోచిత రాయినమార్దవంబును, విదగ్ధ ప్రాహ్య మయిన యతిశయంబును 56(19), ఒకరికరుణకుం బాత్రము కానొల్లమియు 64 (కడపట), పరగుణగ్రహణ ప్రశంసతయును, కరము కౌశలముతో వర్ణితములు. ఇతని వీరవాదము మనోహరము 61 (27)—ఇతనియన్న కుశుఁడు అన్నిటను ఇతని మించినవాఁడు.

చ ం ద్ర కే తుఁ డు.

ఈతఁడు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథమునుండి పోర నిచ్చగింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుఁడు. ఈతఁడును దొడ్డగుణములందును కుశలవులవంటివాఁడే.

సు మ ం త్రుఁ డు.

దశరథుని నాఁటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుఁడు, ధర్మజ్ఞుఁడును. లవుఁడు జృంభకాస్త్రసంపన్నుఁ డైయున్నను, అతనితోడి పోడికయ్యమున చంద్రకేతునికి జయము గల్గును గాక యని వేల్పులను వేఁడువాఁ డయ్యెను, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాఁడు.

శ ం బూ కుఁ డు.

శూద్రమునిగా ఈశంబూకుఁడు రంగప్రవిష్టుఁడు గాఁడు. ఈతఁడు శూద్రత్వకారణమున తపోధికారము లేనివాఁ డయ్యును తపస్సు చేయుచుండెను. అదోషము చేత బ్రాహ్మణశిశువు చచ్చెను. ఆయపరాధమునకై శ్రీరాములవారు ఇతనిం దలఁగొట్ట నుద్యమించినప్పుడు, తపఃకృశుఁ డై యున్నందున తిరుగఁబోరు చేయుటే దండు మేని, 'తపస్సు మానెదను, కాపాడుమ' ని యంత కేఁడ లేదు ; నిష్కృతిం జూడఁగానే రామాగమనము దండించుటకని ఇతనికి తెలియదా ! మృతిచెత తన తపఃశ్రమ యెల్ల వ్యర్థప్రాయ మగును గదా. కవి ఆకాశభాషితముల చేత నైనను ఇతనినోట దీనవాక్యములను పలికింపలేదు. కావున, ఈతఁడు దండనీయ మొందుటచేత తనదోషము తీఱు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతఁడు సాధువే గాని

దుర్జనుఁడు గాఁడు. రాములవారితో నికఁడు తాను వృషలుఁడు అని ఆత్మాపకర్షగా చెప్పుకొనుటచేత నితని వినీతిసౌజన్యములు విశదపడుచున్నవి. ఇతనియందు దపస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యతనివచనము 23 (2). రామాగమనముచే నితఁడు పరమానందభరితుఁడై ఖడ్గ హతిని తపోవరముఁబోలె స్వీకరించె నని తోఁచుచున్నది.

సీత.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనశుద్ధిని శ్రీరాముల మ్రోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించుచుండుట చూచియుండినది; పిమ్మట నడివద్దతనను వెండియుం బట్టమహిషిపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాయణయై రాములవా రంగీకరింపఁగానే మాఱు పలుకక సంత సములో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు సన్నద్ధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అందులకై ఆమె రామునిపై కినుకఁ దాల్ప దాయెను, ఒకమాటేని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మపత్నిగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి, ఆమె లోక మునకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముఁడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియుం నద్భుతముగాను రామప్రబోధకముగాను ఉండెడిని గదా యనిన, అందులకే సమ్మేళ నాంకమున వివాసనక్షణాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాఁడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలివైన యాక్రింది తదీయగుణ సింధు తరంగప్రవృత్తంబులం బరికించిన తచ్చిత్తౌన్నత్యము స్పష్ట పడును.—తండ్రిమీఁదిప్రేమ 3, "వమ్ముండలంచుకొందురా!" 4, రాముఁడు "ప్రజా రంజనార్థమై జానకినైనఁగాని విడనాడెద" 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుకుల ధురంధరుఁడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయపట్టమహిషిగావున ప్రజాపాల నాభినివేశము ఆమెయు వహించియుండెన్నది] తన ప్రసూతిని బృంభకా స్త్రము లాశ్రయించు నని రాముఁడు పలుకఁగా ఆమె "మహాప్రసాద మ"ని కృత జ్ఞతం దెలుపుట, "వత్స, ఈ యింకొకతె యెవరు?" 7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కోమల పరిహాసపూర్వకప్రశ్న, పరశురామ నిబర్హణ ప్రస్తావము నడంచిన వినయమహాత్మ్యము నకై రామునియందు ఆమె ధాల్చిన గౌరవము, తనకు వినవచ్చిన గొడుగుగాఁ బట్టి

రాముఁడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన దక్షిణారణ్య ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, శూర్పణఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ వెఱచుట 9, తనకై రాముఁడు పూర్వము పడినకష్టమును ఇప్పుడు ఏవి తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయెడం గృతజ్ఞత, భాగీరథీపుణ్యజలావగాహనమునకు రామునిం గూడ రమ్మనుట, నిద్రితను ఉన్న ఒంటిగా విడిచి పోయినందులకు రామునిపై అలుగం గోరి 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వసము గామిని తలంచుకొనుట 30, ఆమె గోదావరి నుండి లేచి వచ్చినతీరు 30 (4-6), 31, సఖీస్నేహము, రామమయ జీవితత్వము, తమసకు అవ్యక్తమయిన రామవాక్కు తనకు సువ్యక్తముగా తెలియుట 31, పాండుర కృశదుర్బలాకారుని రామునిం గని మూర్ఛిల్లుట 32 మూర్ఛితుని ఆర్యపుత్త్రునిం గావుమని తమసపాదంబుల వ్రాలుట, ఏమయినను గాని యని తాం బోయి ఆర్యపుత్త్రుని మూర్ఛ దేర్చుట 33, అపాటియే తనకు మహత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, "నేను ఈయనహృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయము నెఱుంగును" 34, నిష్కారణపరిత్యాగి యైనను అవిధమున నున్న రామునిం గని తాంజెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యుల్లాపములచేత తనజన్మలాభమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్త్రుఁడు తన పుత్త్రకుల నామధేయమ్ములను ముద్దుగొనఁడాయెనే యని వంచురుట 36, నిసుఁగుల సంస్మరణముచేత స్తనములు చేఁపి వాటి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను తాను పెంచిన యేనుఁగుగున్నపైని నెమలికొదమపైని వాత్సల్యము 37, ఆర్యపుత్త్రుని ఖేద మొందించినందులకు వాసంతిపై దెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఎల్లవారికిం బ్రియుఁడని భావించుట 39, ఆర్యపుత్త్రుని దుఃఖముచే తనహృదయము వడవడ వడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత పతినిం దేర్చి తదీయాంగస్పర్శచే తాను మోహాముహ అగుట 44, "ఆతఁడవే యిపుడు నీవు," "ఈపరిత్యాగ మేమి! ఈహృదయానుషంగ మేమి?" 45, "నేనే క్రూరరాలను", "నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను" 46, తనపటంగారపుఁ బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచివైవఁబడిన దని సంతసించుట 46, "అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రుని చరణకమలములకు నమస్కారము", ఇరువురు దారకులం గని "హా ఆర్యపుత్త్రా!" యని మూర్ఛిల్లుట 85, సీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆదేశించినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—"ఎఱుంగు నార్యపుత్త్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు" 92, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇవి ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు సీతాదేవతం బూజించిన పువురాశినుండి భక్తులకుం బడిసెడు ప్రసాదము.

మహాపతివ్రతలకు మహిమ కాదుసే, ఈమెయెడ నేమియుం గనఁబడలేదే యందురా? అందులకు పురశ్రీ యొక్తయు చెప్పియున్నది. "ఇట్టివారు" 29 (3). పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియు త్రలునై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పొగడ్త నొందుటకన్న మహిమ యొండుండునా!

రామ దేవుఁడు.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈక్రిందివృత్తములను వర్ణించినాఁడు :—

అనుమానగౌరవము 3 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్యాన విశ్వాసము 4 (3), సీతమీఁది యనురక్తికన్న ప్రజారంజనాభినివేశము తక్కుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమై క్షమ, మన్వంతరూంబానిందవృత్తాంతోద్ఘాటనము నారంభింపనీయమి 7, తనయుత్కృష్టము కోసియము 7, పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు ప్రీతిం జెందుట 9 (19,20), పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22) 11 (26), జటాయుహనుమంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాహసమ, అదిమూలముగా ఉన్నట్టునివలె ప్రలపించుట 17, దండ్యునిమీఁద కుయితము దయఁ గూరుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గున్నయేనుంగుం గావను దానిం బయిలొన్నయేనుఁగును దండింపను బోవుట 35, తమగున్న జయించినందులకు అలరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, వక్కరపుర్శచే లేచుట, వియోగదుఃఖాతిభారము, రోదనము, అరణ్యపరిచితప్రదేశములం గని యాలందురుట, మహోత్కృష్టవిభూతి 74 (3, 4,) అవిదితబాంధవ్యులైన పుత్త్రులయందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కంఠం జెందుట, లవుని రామాయణశ్లోకపఠనమునకు తన్ను మఱచి బాష్పాయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయితుఁడైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావక్త్రమును అనుధ్యానించుట 82 (80), సీతాకృచ్ఛ్రము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వులయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయమునకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత సపుత్త్రను సీతను బొంది హర్షించుట. ఈనాయకుని విశేషము తనసుఖమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

ఉ. రా. చ. లో కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం దెట్లొ యట్లులే వాక్కులందు
   సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
   నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (3)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
   నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె! 5 (6)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గార్హతన్
   మెట్టం జెల్లునె పాద ఘాతములచే మేల్తావు లీన్పుష్పమున్. (7)
5. "చెలఁగుఁ బియంకరంబె" —ఆర్యవృత్తము. 18 (2)
6. "ఒసఁగును విద్య"—విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కౌను వారి తత్త్వము దెలియన్? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. "ఎది యొవనికిఁ బ్రియమగు" - మైత్రీ ప్రభావము. 24 (10)
10. "వెల్లి దరులఁ బొరలి" - శోకశాంత్యుపాయము. 40 (22)
11. గానములె పూజకుం బద మగున్ గొఱగావు వయస్సు లింగమున్. 53 (9)
12. నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్. (10)
13. "హేతుశూన్యం బయిన" - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. "ఋషులు వెఱ్ఱి" - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. "కోర్కులను బిండు" - సూనృతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. "గూఢహేతు వొకటి" - పూర్వకర్మ వాసన. 75 (5)
18. "తేజుగలాఁడు" - తేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేళిమం బయి దటియ దాని
    ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణికైన? 86 (4)

ఈతని రూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలతి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరి.
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వనుష్ఠాన		4 33)	1 (3)
3	అమృతాధ్మాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహసమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్మద	9 (14)		1 (31)
6	చతుర్దశసహ		5 (13)	2 (15)
7	చూడాచుమ్బిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్నివ	8 (3)		1 (34)
9	జ్యాజిహ్వయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాతుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దధతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దళతి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతర్తాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిప్రాణు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్రసంక్రాన్త		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మోదయో		1 (42)	1 (15)
17	శిలోత్ఖాత	9 (34)		3 (16)
18	వ్యతిషజతి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

పుట 22 (9, 10,) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. వెట్టచేఁ దోడిమలపట్టు విడువఁజెంద
ద్విరదములొ చెక్కులదురదవోవ
నొరయుడు రాలువృాభరములఁ దటతరుల్
గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
వానిపైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు
నడవికోళ్లును నెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁగుదిరి విశ్రాంతిసేవించుచుఁ
గూసెడి హుంకార గుంభనముగ.

ఉత్తరరామచరితనాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెసంగ నిడెదఁ జేమోడ్చు నమ యంచుఁ
గాంక్షతోడ నాద్యకవివరులకుఁ;
దత్కృపాభరమునఁ దక్కక పడసెద
నమృత యాత్మకళయు నైనవాణి. ౧

(నాంద్యంతమున)

సూత్రధారుఁడు.—అతి విస్తరము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియనాథ భగవంతుని యుత్సవములో మహానుభావులకు మీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు మీచిత్తమున నవధరింపవలయును.-కలఁడుగదా మహనీయుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ పదలాంఛనుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్త్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణీపుత్త్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెవనికిఁ బలుకుదేవి
తలఁపులోన మెలంగు సంతసముతోడఁ;
దద్రచితనాటకంబు నుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి. ౨

ఇదె నేను కార్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటివాఁడను నైతిని. [కలయంజూచి] ఓహో! పౌలస్త్యవంశధూమకేతు వగు మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకసమయము రేయుంబవలు ఎడతెంపులేని యానందనాందీవాదములచే ఘూర్ణిల్లుచుండునట్టిది యిది మఱియేమి యిపుడు చత్వరస్థానములు నటులసందడి లేక యున్నవి!

నటుఁడు.—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇట నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధమిత్త్రులైనయామహాత్ములను వానరరాక్షసులను, తన్ను నానందంబొందింప నానాదిగంతములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మర్షులను రాజర్షులను. వా రున్నంతకాలము వారి నారాధించుటకుఁగాను ఇన్నిదినములు అనవరతము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పు డన్ననో?—

తే. అల వసిష్ఠుం డధిష్ఠాత యై సనంగ
భూపుతల్లు లరుంధతి మున్నిడుకొని
పోయినా రల్లనాశ్రమంబునకు నతని
జన్నమును గన్నులార దర్శనము సేయ. 3

సూత్ర.—పరదేశమువాఁడనుగావున నడిగెదను. ఎవ రాయన, వీరియల్లుఁడు?

నటుఁడు.—

తే. తనయ గల్గె దశరథునికి శాంత యనంగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁబెండ్లియయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెడుఋషివరుండు. ౪

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పండ్రెండేండ్లయజ్ఞముం దొడంగినాఁడు. ఆయనమీఁది దాక్షిణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు.

సూత్ర.—మన కేల యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కుల ధర్మము చేత సేవింతము.

నటుఁడు.—అటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరిశుద్ధమైన స్తోత్ర పద్ధతిని నిరూపింపుము.

సూత్ర.—మారిషుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి సల్పుటె సరి.
యెట్టులును దూఱు తప్ప; ద దెట్లటన్న?
వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు. ౫

నటుఁడు.—అతిదుర్జను లని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వైదేహినే గుఱించి
యాఁడికలు వల్కఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు!
రక్కసునియింట నునికి కారణము నేసి,
వహ్నిశుద్ధిని విశ్వసింపంగలేక! ౬

సూత్ర.—ఈ జనవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము కలుగును.

నటుఁడు.—ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలు సేయుదురు. (అని పరిక్రమించి) ఓహో! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (ఆకర్ణించి) జనులు ఇట్లు పలుకుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి నర్మిలి విదేహాధీశుఁ డేతెంచి తా
సీనాట్లోత్సవసంతతిం గడపి యిప్డే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానంజేసి మదిం గుమారి లెదు సీతాదేవి నూరార్ప నా
స్థానిన్ వీడ్కొని వాసవేశ్మమునకున్ ధాత్రీవిభుండేఁగెడిన్.

ప్రస్తావన ముగిసినది. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్నవారుగా రాముడును సీతయుం బ్రవేశింతురు.]

రాముడు.—దేవి, ఊఱడిల్లుము; ఆపెద్దలు తమయిచ్ఛచేత మనలను విడిచిపోవ శక్తులుగారు.

తే. ఐనను, నిత్యమౌ ననుష్ఠాన మన్న,
వఱలనీయదు స్వాతంత్ర్యవర్తనమును.
అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్య మరిది గాదె. ౧

సీత.—ఎఱుంగుదును ఆర్యపుత్త్రుండా. అయినను బంధుజనులతోడి యెడంబాపు సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యట్లే. హృదయమర్మభేదకములుగావా యీ సంసారభోగములు? వీనిపై నొల్లమిగొని ఎల్లకోర్కులను వదలి జ్ఞానులు అరణ్యములో విశ్రమింతురు.

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యర్ధోక్తిలో జంకి] మహారాజా?

రాము.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిజనమునకు నన్నుం గూర్చి రామభద్ర అను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటుప్రకారము పలుకుము.

కంచుకి.—దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రులవారువచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల?

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.

అష్టావక్రుడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటం గూర్చుండుడు.

సీత.—మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతమ్మకును కుశలమా?

రాము.—మాబావగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మాయక్క శాంతమ్మయును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మమ్ము తలంచుకొందురా?

అష్టా.—[కూర్చుండి] అట్లే; దేవీ, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపినారు:—

తే. నిన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లి,
ధాత యైనయా జనకరాజు తండ్రి నీకు,
ఏన్నృపులకులగురువుల మినుఁడు నేను,
వారికోడల వైతి మాపట్టి, నీవు. ౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వచింతుము! కేవలము వీరప్రసవవు అగుదువు గాక!

రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందునుఁ గా వాక్కు లనుగమించు
లౌక్యులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కువెంబడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును. 3

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పిపంపినారు.—సీతాదేవికి వేవిళ్లు ఏమైనఁ గలిగనేని దానిని నీవు అవశ్యముగా వెంటనే సంపాదింపవలయు నని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పానేని, జరుపఁగలవాఁడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు నీయాఁడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించినారు:—"అమ్మాయీ, నిండువేఁకటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింపమైతిమి, అబ్బాయిని రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్త్రపూర్ణమైన యొడితోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁగలము." అని.

రాము.—[ఔత్సుక్యముతోను చిఱునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. వసిష్ఠభగవానులవారు నాకేమియు నాజ్ఞప్తి నొసంగలేదా?

అష్టా.—ఒసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యయ్యె మాకు,
తీరకంతుఁడ, వేలెడుదారిక్రొత్త;
ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు. ౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను.

తే. అర్మిలినిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
అడి యి దన నేల, జానకి నైనఁ గాని,
ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
హృదయమునఁ గల్గ దిసుమంత యేని వంత. ౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్త్రుఁడు రఘువంశధురంధరుఁడు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టావక్రులను విశ్రమింపఁజేయవలసినది.

అష్టా.—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయ మార్యునికి. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీథిలో చిత్రించినాఁడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము.—వత్సా, ఎఱుఁగుదువోయి వగఁగూరుచున్న దేవిని వినోదపెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రాము.—[ఓదార్చుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమఖక్ష్మాతనయకుఁ
బావనాంతరములచేతఁ బనియు నేమి?
హుతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు
నన్యములచేత శుద్ధికర్హంబు లగునె! ౬

దేవీ, దేవయజనసంభూతురాలా, మన్నింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవిత మైనజనవాదము!

శా. కష్టా! లోకులు రంజనీయులు కులోత్కృష్టాఢ్యులౌ వారికిన్;
జెట్టం బల్కితి దాన నీదెస హతౌచిత్యంబె నేఁ గూళనై;
పెట్టంబోలునుగాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గాహితన్,
మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమన్ మేల్తావియౌపువ్వమున్! ౭

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, మఱి నీచరిత్రమును చూతము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచిత్తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్యపుత్త్రుని స్తుతించుచున్నట్లగపడుచున్నారు?

లక్ష్మ.—ఇవి అల్లజృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతుని వలననుండి కౌశికఋషిని-అనఁగా-విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారిచేతఅన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవీ, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదులాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మతేజములనె యస్త్రములుగ వీనిఁ
బటుతపోమయములఁ బడసినారు.

సీత.—వీనికి నమస్కారము.

రామ.—తప్పకుండ నివి నీప్రసూతిని సేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలావృత్తాంతము.

సీత.—అహా! విచ్చుచున్న నల్లగలువవలె చామనైనచాయతోఁడి నున్నని చిక్కని బల్లిదంపుదేహసౌభాగ్యముతో అవలీలగా విఱిచిన ముక్కంటివింటితో ముద్దు తొడవైనకాఁకటితో ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఇట ఆలిఖితుఁడు. ఇట ఆర్యపుత్త్రుని యాసౌమ్య సౌందర్యలక్ష్మిని మానాయన ఆశ్చర్యపడుచు తెప్పవాల్పక తేఱఁబాఱిచూచుచున్నాఁడు.

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడవమ్మా ఇచ్చట.

తే. రమణ మీతండ్రిగా రాంగిరసునిపుత్త్రు
నీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,
పూజ సల్పుచునున్నారు ముదము దొలఁక,
ననుఁగువియ్యంకులకు వసిష్ఠాదిములకు ౯

రామ.—ఇది చక్కఁగాఁ బొంది యున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును
నొనరిన వియ్యం బెవరికి నూన్పదు ముదముఙ్,
మునుకొని యిచ్చునతండుఙ్
గొనునతఁడును నెందుఁ గొశికుండె స్వయముగాఙ్! ౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలువురు భ్రాతలు వివాహదీక్షను వహించినవారు. అహా ఆతావుననే ఆసమయముననే ఇపుడు ఉన్నానని తలంచుచున్నాను!

రామ.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరమకంకణాంక మై
భాసురమూర్తిఁగొన్న వెనుఁబందువు నాఁగను నీదుకేలు దా
నేసమయాన నన్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెనో
యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడిఙ్ సఖీ.

లక్ష్మ.—ఈమె పెదవదినెగారవు నీవే. ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె వధువు శ్రుతకీర్తి.

సీత.—వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ.—[సలజ్జస్మితముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్మిళనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేఱువిషయమునకు మరల్చెదను [ప్రకాశము] వదినెగారు చూడవలయు. ఇది చూడఁదగినది. మఱి వీఁడుగో ఈయన పరశురామభగవానుఁడు.

సీత.—భయ మగు చున్నది!

రాము.—ఋషీ, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని అర్థోక్తములో]

రాము.—[ఆక్షేపముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లుగా నున్నది. మఱి యొకటిచూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] లెస్సగా శోభిల్లుచున్నాఁడు ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఈ వినయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదె మనము అయోధ్యం జేరితిమి.

రాము.—[కన్నీళ్లతో] స్మరించుచున్నాను! అకటా స్మరించుచున్నాను!

కం. నాయనగా రుండఁగ, జా
యాయుక్తుల మైన క్రొత్త, నమ్మలు మనలన్
బాయక యోముచునుండిన
యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయెఁ గదా. ౧౨

అప్పుడు ఈజానకియు—

మ. అలఁతుల్ వేఱులునైన పల్కుకుళముల్ ప్రాంతోన్మిషన్మంజుకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వక్త్రం బొప్ప బాల్యంబునన్
విలసజ్జ్యోత్స్నములై విలాసఖనులై పెన్లాలితీమాధురుల్
గల యల్పాంగములన్ మదంబలకుఁ దాఁ గావించెఁ గన్వేఁదురున్.

లక్ష్మ.—ఇది మంథర.

రాము.—[ఉత్తరము చెప్పక అవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతరువుపై దృష్టి యిడుము;
శృంగిబేరమ్మునను దీని క్రిందఁ గాదె
మనకుఁ జేకూతె భవ్యసమాగమంబు
నెయ్యుఁడైనట్టి బోయమన్నినితోడ. ౧౪

లక్ష్మ.—[నవ్వి, స్వగతము] అహాహో ! నడిమియమ్మవృత్తాంతమును అన్నయ్య అణఁచి వైచినాఁడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన వృత్తాంతము.

లక్ష్మ.—

తే. పుత్త్రులకు నిజలక్ష్మిని బూన్చి దేని
వృద్ధు లిక్ష్వాకువులు ధరియించినారొ,
అన్న ధరియించె లేఁబ్రాయమందె దానిఁ
గరము కష్టము నారణ్యకవ్రతంబు. ౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్నపుణ్యోదక భాగీరథీభగవతి.

రామ.—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారము.

చం. సగరమఖాశ్వముల్ వెదుక జల్లెడగా భువిఁ ద్రవ్వి కాపిల
ప్రగుణమహస్సుచేఁ గినుక భస్మితులౌ దనతాతతండ్రులన్
అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు మున్
భగవతి నీజలంపుఁజలువన్ దివిఁజేరిచె నెట్టకేలకున్. ౧౬

అతల్లీ, నీవు కోడలుసీతయందు అరుంధతియుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిపినది చిత్రకూటమార్గమందు యమునా తీరంబున శ్యామ మనుపేరి మఱ్ఱిచెట్టు.

[రాముఁడు మక్కువతోఁ గాంచును.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఈ ప్రదేశమును స్మరింతువా?

రామ—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱతును?

చం. చరణగతాధ్వఖేదమున జంపయి నల్గియు సుందరంబులై
పరిమృదితాబ్జనాళకనిభంబుగ వాడినయంగకంబులన్,
విరియనిదట్టకౌఁగిళుల వేదురె సంవహనంబు గాఁగ, నా
యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యిందుఁ బయోరుహాననా.

లక్ష్మ.—ఇదె వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోఁడి యొరయిక.

సీత.—ఇదెందులవలె ! ఆర్యపుత్త్రుఁడు తనచేత విసనకఱ్ఱను నాకు గొడుగుగాఁ బట్టి యెండను తొలఁగించిన వా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమున్ను చూచెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపన్ రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; మున్నంటి మిందుం గుటీ
నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముష్ట్యోదనుల్
పొలుపొందన్ గృహమేధు; లౌనెరుఁగవన్ ముగ్ధాక్షి యీశాఖలన్?

లక్ష్మ.—ఇదె జనస్థాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహా ముఖంబుల మ్రోగించు చుండ అనారతము వృష్టిం గ్రక్కుగూడ మేఘములచే కడుంగాఁక్కొనుచున్నది ప్రస్రవణనామపర్వతము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరో, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డాదట సేవ సేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులన్?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సంస్మరింతువే?
పైదలిరో, స్మరింతె తదుపాంతములన్ మనవర్తనంబులన్? ౧౯

మఱియు,

ఉ. ఒక్కొకకేలఁ దన్మయత కోయనఁ గౌఁగిలి చిక్కఁ దిద్దుచున్
జెక్కును జెక్కు నేర్పడని చేరికపెంపున మెల్లమెల్లఁగా
నొక్కక్రమంబుఁగల్గక యెదోయెదొ యాదటఁ బల్కికొన్న ప్రహి
గ్రక్కున యామముల్ మన పరాకునఁబోఁ దుదిముట్టె రాత్రియే.

లక్ష్మ.—ఇది పంచవటియందు శూర్పణఖ.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్ర్రా! ఇంతవట్టే నీదర్శనము!

రాము.—ప్రియా, వియోగమునకు వెఱచెదవు! చిత్తరు విది.

సీత.—ఏదైనను గానీ, దుర్జనము అసుఖమును కలిగించును.

రాము!—అయ్యో! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలె నాకు జనస్థాన వృత్తాంతము తోఁచుచున్నది!

లక్ష్మ.—ఇఁకను,

శా. ఆవృత్తం బిది, పైఁడిలేడివిమచే వ ల్లాఖలుల్ రక్కసుల్
గావింపన్ దరికొల్పినట్టివెత సంతాపించినన్ జేర్చెడిన్,
తావే యార్యుఁడు వచ్చి శూన్యము జనస్థానంబుఁ గన్నాత్రికిన్
గ్రావంబుల్ సయితంబు నేడ్చు మగరాగర్భంబునున్ ప్రయ్యలౌ.

సీత.—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో! దినకరకులానందనుఁడు నా కారణంబున నింత పెల్లిదముగా తల్లడిల్లినాఁడు!

లక్ష్మ.—[రాముని గాంచి, సాస్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పఝరంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనన్
దొరలున్ ధారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్గాఁగడున్ వ్రయ్యుచుం;
బరు లూహింత్రు భరప్రకృష్ట హృదయాధ్మానంబు నాసాపుటా
ధరకంపంబున నీ వడంచినను నుద్దామంబు నా వేగమున్. ౨౨

రామ.—వత్సా,

తే. అపుడు ప్రియఁ బాయ నైన యాయార్తివహ్ని
యురువె పగతీర్చుకొనునాస నోర్వ నయ్యె,
మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు
వెండి సెలవాలు నెదగుట్టుఁబుండు వోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీఱిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్యపుత్త్రశూన్య నై ఒంటిగా నున్నా నని తోఁచుచున్నది.

లక్ష్మ.—[స్వగతము] వేఱువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు మహానుభావుఁడు నాయన జటాయుని చరిత్రపరాక్రమోదాహరణము.

సీత.—హా నాయనా! నిరూఢము గావించితివి నీయపత్యస్నేహమును.

రామ.—హా నాయనా! కాశ్యపుఁడా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము సాధువు ఇంకొకఁ డుండునా!

లక్ష్మ.—ఇదె యల్లదనుకబంధనివాసము, జనస్థానమునకు పడమట కుంజవంత మను పేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మతంగముని యాశ్రమ స్థానము. ఈమె శ్రమణయను సిద్ధశబరి. ఇది పంప యను పేరి యాపద్మాకరము.

సీత.—ఇక్కడఁగదా ఆర్యపుత్త్రుఁడు అమర్ష ధైర్యములు మాని వావిచ్చి బిగ్గర రోదనములు గావించెను?

రామ.—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమల్లికాక్షములు మాటికి తెక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటన్
గదలుచు నూఁగుచున్న ఘననాళము లొప్పెడు పుండరీకముల్
వదివదులన్ బయల్పడు ప్రభాభరితోత్పలమండ మండితా
స్పదములఁ గంటి బాష్పపరిపాత సముద్గమ నాంతరంబులన్. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముఁడు హనుమంతుఁడు!

సీత.—ఈయన చిరనిర్విణ్ణమైన జీవలోకమును సముద్ధరించిన మహోపకారి మహాభాగుఁడు మారుతి.

రామ.—

తే. అహహ! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు
అంజనాదేవినోముల యరిగిపంట!
ఎవనిబీరంబు మనకును భువనములకు
గోడు మున్నీరు దాఁటించు నోడ యయ్యె! ౨౪

సీత.—వత్సా, పూచినకదంబములమీఁద నెమళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొండపేరేమి? ఇచట చెట్టుక్రింద అనుభావ సౌభాగ్య మాత్రావశిష్టమై ధూసరమైన శ్రీతోడి యార్యపుత్త్రుని మూర్ఛితుని నీవు పట్టుకొని వావిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. ఔ నిది మాల్యవత్కుధర మర్జునసౌరభవాహి యెంతయుం
దేనిశిరంబునం బొదివె నీలము నిద్దము నైన క్రొమ్మొగుల్;
*[దీనను నన్న—

రామ.—

వీడు విడు, దిట్టఁడ] గాను వినంగ నే నిఁకన్;
జానకితో వియోగ మది సంభవమైనది పోలె వెండియున్! ౨౫

లక్ష్మ.—ఇటుపైని అన్నయవియు మహావీరులైన యా వానరరాక్షసులవియు ఉత్తరోత్తరములు కర్మాద్భుతములు. మఱి వదినె అలసిపోయినది. కావున విశ్రమించుఁగాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాకొక కోరిక పొడముచున్నది. విన్నవించుకొనియెద.

రామ.—ఆజ్ఞాపింపుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను, భాగీరథీదేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడనుం, గోరుచున్నాను.

రామ.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్పవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

---

* పాఠాంతరము.—[రామ.—మానుమమాను తమ్ముఁడ సమర్థుఁడఁ]

సీత.—ఆర్యపుత్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము.—ఓ కఠిన హృదయురాలా. ఇదియుం జెప్పవలయునా?

సీత.—అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ.—అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను. [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.

సీత.—అట్లే చేసెద, బడలికవలన నిద్ర నన్ను అపహరించుచున్నది.

రాము.—అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ
జేర్పు నాకంధరమున సంజీవనముగ
ఐందవ మయూఖ చుంబిత స్యందమాన
చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల. ౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇదేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మెలఁకువో సుప్తియొక్కొ
విసము పర్వుటో మదమొ భావింపరాక
నీవు తాఁకినమాత్ర నింద్రియవిమోహి
యొకవికృతి నాదు చేతన నూఁపు నుడుపు. ౨౮

సీత.—తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మఱే మున్నది?

రాము.—

ఆ. మ్లాన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు
తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు
నీ సుభాషణములు నీరజాతేక్షణ,
శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు. ౨౯

సీత.—ప్రియంవదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము.—ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట
బాల్యమున యందు బిదప జవ్వనమునందు
స్వాపకర మన్యచే ననుపాశ్రితంబు
లలన యిదె రామభుజము తలాపి నీకు. 30

సీత.—[నిద్రను నటించుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఉన్నది యిది. ఉన్నది యిది.

రామ.—ఏమి! ప్రియవచన నాయురమందు క్షణములో నిద్ర చెందినది! [కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈసకి లక్ష్మి గేహమున, నీసకి కన్గవకుఁ సుధాంజనం,
బీసకి మేనితాఁకుడు మెయికిఁ బహుళంబగు చందనద్రవం,
బీసకి బాహువల్లి యివ మీనెడుముత్తైపరంబు కంఠమం,
దీసకి దేది గాదు ప్రియ? మేర్చును గాని యిదం వియోగమే. ౩౧

ప్రతీహారి.—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రామ.—ఆ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ.—ఏలినవారి యాసన్న పరిచారకుఁడు దుర్ముఖుడు.

రామ.—[స్వగతము] అంతఃపురచారి దుర్ముఖుఁడు! వానిని నేను పౌరజానపదులపై వేగుండి రమ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుఁడు.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! సీతాదేవిమీఁద యిటువంటి తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మఱేమిగతి? ఈ నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

సీత.—[పలవరించును] హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎట నున్నావు? ఎట నున్నావు?

రామ.—ఇదే అది దేవికి కంపర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచేఁ గలిగిన విరహభావన. ఇప్పుడు కలలో భయముఁగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు

శా. ఏ దద్వైతము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱడిల్లుఁ మనం,
బేదా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేరక్తియుఁ డిందదో,
ఏదాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రపవో నింపైన నెయ్యంపుఁబం,
డా దాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రెల్లేనియుఁ. ౩౨

దుర్ము.—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రామ.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము.—దేవరవారిని పౌరజానపదులు పొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—“రామదేవుడు మమ్మల్ని దశరథమహారాజుని మరిపించినాడు” అని.

రామ.—ఇది స్తుతి. దోష మేదేని చెప్పుము. దానికి ప్రతివిధానము జేసెదను.

దుర్ము.—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! అతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా ఊఱడిల్లుడీ;

రాము.—[ఊఱడిల్లి]

తే. అకట! సీతకు నోరునింటియంటునింద
యప్పు డెది శమించె నద్భుతోపాయములను,
వెండి యది యిప్డు హతవిధి విలసనమున
విస్తరిల్లిన దాలర్కవిషమువోలె. 33

రాము.—మందభాగ్యుఁడ నింకుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరుణముగా] కాక మ జేమి?

కం. ఏకార్యముచే నైనను
లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మగా,
ఆకరణి నను నసుల విడ
నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱపెఁ. 3౪

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు
నాసావిత్రనృపు లగ్ర్య లాస్పదమొ, యట్టి
నాసంబంధంబున సడి
దాసీన న న్నిస్సిరో! యధన్యునిఁ గాల్పఁ! 3౫

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రిత విశ్వంభరా! హా! నిమిజనకవంశనందినీ! హా! పావకవసిష్ఠారుంధతీస్తుతశీలశాలిని! రామమయజీవితా! హా! మహారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టియీపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,
నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,
నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,
నీవు దిక్కెందు లేక డించెదవె యకట! 3౬

దుర్ముఖుఁడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాముఁ డాజ్ఞాపించుచున్నాఁడు. [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్ము.—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలిని గర్భంలో పవిత్రరఘుకుల సంతానంగల భాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము.—అట్లనకు. పాపము శమించును గాక; పౌరజానపదులు దుర్జను లెట్లగుదురు? చూడు.

తే. లోకులకు మాననీయ మిక్ష్వాకుకులము,
నిందకుఁ గతంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతసూర్వ్యార్జనమును
విశ్వసించు నెవండు దవిష్ఠవర్తి! ౩౭

కావున, నీవు పొమ్ము.

దుర్ము.—హా! దేవీ! [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కష్టా! అతి బీభత్సకర్ముఁడను క్రూరుఁడ నైతిని. ఎట్లన:—

తే. పిన్నతనమునుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ
గూర్మిచే వేఱు తలఁపును గొనని దాని
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాఁడ మిషను నెఱపి
గృహశకుంతిక వల సూనరియును బోలె. ౩౮

కావున, అస్పృశ్యుఁడను పాతకిని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [సీతశిరమును స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి
చారముగ, నపూర్వకర్మచండాలు ననుఁ;
చేరితివి చందనం బని
ఘోరవిపాకమును గాలకూటద్రుమముఁ! ౩౯

అయ్యో! తలక్రిందైనది యిప్పుడు నాకు జీవలోకము! ముగిసిపోయినది రామునికి జీవిత ప్రయోజనము! వట్టి వల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము! కష్టప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చెఁ జైతన్యంబు
రాము మేనఁ దామరసభవుండు;
నిలువరించి మర్మముల వ్రక్కలించుచుఁ
గూళయుసురు వజ్రకీల మయ్యె. ౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూతధాత్రీ! హామామా జనకుఁడా, హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారీ లంకాపతీ విభీషణుఁడా, హా ప్రియసఖుఁడా సుగ్రీవుఁడా! హా సౌమ్యుఁడా ఆంజనేయుఁడా! హా సఖీ త్రిజటా! కొల్లఁబోయితిరి. అవమానితులైతిరి రామహతకునిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవఁడ నిప్పుడు!

ఆ. అట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను
జేసినట్టిమేలు చెఱచువాఁడ
నేను బేరుకొనుటయే యామహాత్ముల
నఘము సోఁకు టంచు నాత్మఁ దలఁతు. ౪౧

ఎట్టివాఁడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసముగ వ్రాలి నిదురఁగూరి
వెఱ నదరు నెఱగర్భంపు వ్రేఁగుదానిఁ
బ్రియగృహిణి గృహాలక్ష్మిని గృప దొరంగి
బలిగఁ బిశితాశులకుఁ బాఱవైచినాఁడ. ౪౨

(సీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాదపంకజములకు కడసారి తాఁకుడు. [ఏడ్చును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము.—ఎవ రక్కడ ? ఇదేమో తెలిసికొమ్ము.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు
తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుఁ గ
గుమి యై కూయిడెదరు లవ
ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడలేమిఁ గా. ౪3

రాము.—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా ! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీనసీపుత్రుని తెగటార్ప మని శత్రుఘ్ననిఁ బంపెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుదువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరఘుగోత్ర కృత్స్న శోభనము నెవతెఁ
బుణ్యశీలను జన్నంపుఁబుణ్యసీత

సీత కంటివా యాసాధ్వి నీదుపట్టి
సీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు. ౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

సీత.—హా సౌమ్యుఁడా ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్త్రుఁడు లేనిదానినిగా నన్నుఁ దలఁచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయో! అయ్యయో! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోయినాఁడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుఁడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. "తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక" అని.

సీత.—ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] అదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లఁగా నడపుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

సీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మనెడి ప్రథమాంకము

ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యమున]

తపోధనురాలికి స్వాగతము.

[అధ్వగవేష] తాపసి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె ఫల పుష్ప పల్లవార్ఘ్యములతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నేఁ,
డీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యమొ చేసికొంటి మున్!
మీవళ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లుఁ దపోర్హభోజనం
బేవో, ఫలంబో, వేరో, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికిన్? ౧

తాపసి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది?

చం. చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబె యయి చేఁత, వచస్సు వినీతిమంజువే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యమ, యుదస్తవిగ్రహము సంస్తవంబునున్,
కలఁగక క్రొత్తలోఁ బిదపఁ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడున్. ౨

[ఇరువురుం గూర్చుందురు.

వన.—మహనీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును ?

తాప.—నేను ఆత్రేయిని.

వన.—అమ్మా ఆత్రేయీ, ఎటనుండి యిటకు రాక ? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము?

ఆత్రేయి.—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగస్త్యప్రముఖులు
పలువు రుద్గీథవేదులు ప్రతివసింత్రు.
వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటకు వాల్మీకివసతినుండి. 3

వన.—ఇతరమునులుకూడ ఆయననే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అమ్మగారేల యీ చిరప్రవాస క్లేశమునకు పాలుపడుచున్నారు ?

ఆత్రేయి.—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము నంగీకరించితిని.

వన.—ఎట్టి దావిఘ్నము?

ఆత్రేయి.—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అద్భుతమైన బాలకద్వయమును స్తన్యము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది. అది ఋషులమాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయా అంతస్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పుచున్నది.

వన.—వారి నామధేయములు ఎఱుకయా ?

ఆత్రేయి.—ఆ దేవతయే వారికి కుశ లవు లని పేరు చెప్పి వారి ప్రభావమును గూడ చెప్పినది.

వన.—ఎట్టి దా ప్రభావము ?

ఆత్రేయి.—వారికి సరహస్యములు జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు అని.

వన.—ఆహా ! ఏమి చిత్రము !

ఆత్రేయి.—వారిని వాల్మీకిభగవంతుఁడు దాదిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచినాఁడు, రక్షించినాఁడు; చూడాకర్మయుం గావించి వేదము దక్క కడమ విద్యలను సావధానముగా చదివించినాఁడు; తర్వాత గర్భైకాదశ వర్షంబున క్షాత్ర కల్పంబున వేదములను నేర్పినాఁడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలురతో మాబోంట్లకు సహాధ్యయనయోగ్యత లేదు. ఏలన.—

చ. ఒసఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగునకున్ గురుఁ డొక్కరీతినే;
ఒసఁగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్కనికేనియు నేర్చు నేరుపున్,
పొసఁగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మదె ట్లటన్న చోఁ,
బొసఁగును నీడ యచ్ఛమణిఁ, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునన్.

వన.—ఇదా ఆయధ్యయనాంతరాయము ?

ఆత్రేయి.—ఇంక నొకటి కలదు.

వన.—అ దేది ?

ఆత్రేయి.—ఆ బ్రహ్మర్షి ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికిం బోయెను. అచట కలయికలో నున్న కొంగదంపతులలో ఒకదానిని వేయుచుండిన వేఁటరిని గాంచినవాఁడై ఆకస్మికముగా స్ఫురించిన వాగ్దేవిని అసంకీర్ణను అనుష్టుప్ఛందస్సులో కుదుర్కొన్నదానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

"ఓనిషాద, ప్రతిష్ఠ నీ। వొందుదో శాశ్వతాబ్దముల్
కామమోహిత మేకంబున్। క్రౌంచయుగ్మానఁ జంపుటన్?" ౫

వన.—చిత్రము! వేదముకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

ఆత్రేయి.—మఱి యాసమయాననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మావిర్భావముం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావనుఁడైన బ్రహ్మదేవుఁడు ఎదుటఁ దోఁచి ఇట్లు హెచ్చరించెను: "ఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమందు ఎఱుకగలవాఁడ వైతివి. కావున, రామచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచక్షుస్సు ఆర్షమును అవ్యాహతజ్యోతియగును. మొదలికవి వైతివి." ఇట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అనంతరము భగవంతుఁడు ప్రాచేతస మహార్షి మనుష్యులయందు మొదటిదైన యట్టి యాశబ్దబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణమును రచించెను.

వన.—ఆహా ! సంసారము పాండితీ మండిత మయినది !

ఆత్రేయి.—అందువలనం బలికితిని అధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన.—సరిగానే యున్నది.

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీఱినది. అగస్త్యాశ్రమమునకు దారి చెప్పుము.

వన.—ఇటనుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్ము.

ఆత్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా ? పంచవటియా యిది.ఇది ఆ ప్రస్రవణ పర్వతమా ? జనస్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు ?

వాసంతి.—సర్వమును అట్లే.

ఆత్రేయి.—పట్టీ జానకీ !

తే. సకియ, యిదె నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని
ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చు మొదలికథలు;
నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోఁచి
యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యఁ బోలె. ౬

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి ! నామశేష యన్నదే ! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి ?

ఆత్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి.—అహహా ! దారుణమయిన దైవనిర్ఘాతము. [మూర్ఛిల్లును.]

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

వాసంతి.—హా ! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా ! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది ! రామభద్రా రామభద్రా ! ఇఁక నీతో నేమి ? అమ్మా, ఆత్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి లక్ష్మణుఁడు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియునా ?

ఆత్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—కట్టా ! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబ మందు వృద్ధలు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది ?

ఆత్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ పండ్రెండేండ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుఁడు గురుజనమును పూజించి అంపకము గావించినాఁడు, అంతట అరుంధతీభగవతి 'కోడలు లేని యయోధ్యకు నేను పోను' అని వచించినది. రామునితల్లులును అట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి:—ఎట్లన—"వాల్మీకి తపోవనమునకుం బోయి అట వసింతము," అని.

వాసంతి.—మఱి యిప్పుడు ఆరాజు ఏ మాచరించుచున్నాఁడు.

ఆత్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—అయ్యో, పెండ్లి కూడ చేసికొన్నాఁడా!

ఆత్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి.—అటయిన యజ్ఞములో అయ్యనకు సహధర్మచారిణి యెవరు?

ఆత్రేయి.—బంగారపు సీతాప్రతిమ.

వాసంతి.—ఆహాహా!

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగు లౌ
పురుషవరేణ్యుల మనములు;
తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము దెలియన్! ౭

ఆత్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమును మేధ్యాశ్వమును విడిచినారు. యథావిధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిఁగా లక్ష్మణపుత్త్రుని దివ్యాస్త్రసంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱపుదండు నిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహకౌతుకాస్రములతో] ఆహా! కుమారలక్ష్మణునికిం గూడ కుమారుఁడా! అమ్మా! బ్రదికితిని!

ఆత్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు పుత్రుని మృతుని రాజద్వారమందు తెచ్చిపెట్టి ఆత్మునం బాదుకొనుచు ఉద్ఘోషించినాఁడు. అంతట "రాజాపచారములేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవింప" దని కరుణామయుఁడు రామభద్రుఁడు తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనఁగా, తటాలున అశరీరవాక్కు ఇట్లు వినఁబడినది.—

"తపము సేయుచునున్నాఁడు ధరణియందు
వీఁక శంబూకుఁ డనుపేరి వృషలుఁ డొకఁడు.
వానిఁ దల ద్రెంపఁగా నీకు వలయు రామ;
మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ." ౮

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి ఖడ్గపాణియై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్లదిక్కులను ఎల్లవిదిక్కులను శూద్రతాపసుని కనిపట్టుటకై చరింపం దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాఁడు ధూమపాయి, ఇందే జనస్థానముననే తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. కావున శ్రీరాముఁడు వెండియు నీవనము నలంకరించునా?

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, పోయెద నిపుడు.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. పగలు ముదిరినది, కావున నే,

తే. వెట్టచేఁ దోడిమల పట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నొరయునదురుచే రాలు సువోత్కరములఁ
దటతరువు లర్చ సేయు గోదావరిఁ గను. ౯

తే. వానిపైఁ గూండ్ల కేతెంచి పావురములు
నడవిఁకోళ్లను విడియెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హుంకారగుంభనముగ. ౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్ల బెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టటులో కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొనుటఁ గనవె. ౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యతఖడ్గుఁడు ప్రవేశించును.]

రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భఖిన్న
సీతఁ దఱిమిన రాముని గాత్రమునకు? ౧

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్మం గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణపుత్రుఁడు బ్రదుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండముఁ,
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునుఁ.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల మ్రాలఁ జేర్చెదన్;
జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లౌ. ౨

రాము.—రెండును మాకు ప్రియములు. మఱి యనుభవింపుము ఉగ్రమయిన తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు వైరాజాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ధ్రువంబు లగుత నీకు. 3

శంబూకుఁడు.—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁ గాదు. అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహోపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుర్వ్రపలు నీ వరుదెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్ఠము; కాక యయోధ్యనుండియున్,
బద మిదు దేల వెండియును భానుకులాగ్రణీ, దండకాటవిన్ ? ౪

రాము.—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

శా. శ్యామస్నిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామూర్ఛన్నిర్ఝరపాతఘోషిత కకుప్ప్రాంత త్రస్థలుల్
భూమీధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ఠ కాంతారముల్
నామ్రోలం బొడలెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబూ.—దండకయే యిది. ఇచటఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవరచేత.

కం. దురమున నొక్కమ్మడి గ్రుం
దిరి కరకరిరక్కసులు పదియు నాలుగువేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వరునిభశరహతులఁ బడిరి శమనునివాతన్. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధక్షేత్ర మయిన జనస్థానమున మముబోఁటి భీరుజనులకుం గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగినది.

సీ. నిష్కూజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
యాసీమ లోకకొన్ని యెడలయందు,
సత్త్వంబు లులియు నుచ్చండార్భటులతోడ
ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫుట భుజంగశ్వాస
దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
లోఁతుఁబగుళులందు బ్రాఁతు లౌనల్పాంబు
వుల మిన్కుచున్న పీకలఁకులందు,
తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాఱి
త్రాగుచున్నవి యాఁజగరంపుఁ* జెమట;
క్షణవినోదంబు గాఁ గటాక్షంబు సేయ
నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ. ౭

రాము.—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాఁపున్న టెంకి.
అనుభవం బగుచున్నవి యల్లనాఁటి
యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్షభంగి. ౮

వైదేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న నాకు భయానక మేమున్నది? [సబాష్పము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
కానల నీతోడ నుండుఁ గాఁపుర మనుచుఁ
దాను విహరించె జానకి.
హా! నెయ్యం బట్టి దౌర యబలకు నాపై! ౯

కం. ఎది యెవనికిఁ బ్రియజన మగు
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికిన్;
అది తా నేమియుఁ జేయక
విదుల్చు దుఃఖముల సౌఖ్యవితతుల చేతన్. ౧౦

శంబూ.—చోరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైవి ఇవి మధ్యమారణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పర్వతములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నల్లుకొన్న లేఁత చెట్ల గుబురులచే నలంకృతములు, బెదరెరుఁగని పెక్కు తెగల జింకకదుపులచే శోభితములు, ప్రశాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహంగాక్రాంత వానీర పుష్పో
న్మిళన సురభి శీతాచ్ఛాప్రమేయ తోయంబు లిందుఁ,
ఫలభర పరిణామ శ్యామ జంబూనికుంజ
స్ఖలన ముఖర భూరిస్రోతసంబు లేఱుల్ వహించుఁ. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్గు యువల్ రచించు నం
బూత్కృతముల్ వివృద్ధిఁ బ్రతిస్రోతలచేఁ గనుచున్న విందుఁ;
దీకొనుచున్న యేన్గులు మథించిన యందగు గ్రంథులోడ్చు ను
త్సేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటఁ. ౧౨

రాము.—[బావ్పముల నడంచుకొని] భద్రుఁడా, నీ దారులు శుభము లగుఁగాక. దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బొమ్ము.

శంబూ.—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిని అగస్త్యర్షిని అభివాదించి శాశ్వత పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.

రాము.—

తే. కంటి వెండియు నిప్పుడా కాననంబు,
నెందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక సుఖైక రస మెఱుఁగుచు. ౧౩

తే. ఆశిఖరు లివె శిఖి విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్మద హారిణకములు,
మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర
నీప నిచుళంబు లివె యా ధునీతటములు.

కం. ఈ దవ్వున సైతము దాఁ
గాదంబినివోలె నేది కనఁబడు నదియే
కాఢోటు ప్రస్రవణగిరి,
గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలు చుండుఁ? ౧౪

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మార్గ్యజటాయు గూఁటిచే,
దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజధామములఁ రహిఁ నుంటి మేమునుఁ,
ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్పితబింబము శ్యామభూరుహ
శ్రీ నినద త్పతత్త్రి ముఖరీకృత మావనముఁ విరాజిలుఁ. ౧౬

ఇచటనే ఆ పంచవటి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విస్రంభాతి ప్రసంగములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండినవి. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాసంతియు నిటనే వసించుచున్నది. హా ఏమి సంభవించిన దిపుడు రామహతకునికి? ఏ మన నిపుడు —

తే. చిరమునకు రేఁగి నొంచు పెన్జిలుము వోలె
ఘాతచేఁ గదలిన ముల్కికణిక వోలె,
గ్రంథియై సెలపడిన హృద్వ్రణము వోలెఁ
దట్టి వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెడు. ౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యీ భూప్రదేశములను గాంచెదను. [కాంచి] అహో భూమి సన్నివేశము నిలుకడ లేనిది:—

తే. పాఱుదల లంక మార్పడె నేఱులందు,
విరళతయు సాంద్రతయు మాఱె విటపులందు,
తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోఁచె,
అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు. ౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేఁగుచున్నను నన్నిటకు పంచవటీ స్నేహము బలిమిమెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలెఁ బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,
యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,
ఒక్కరుఁ డిప్డు ప్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా
యిక్కను దేవిఁ బంచవటి నెట్లు కనుఁ గన కెట్టు లేఁగెడుఁ! ౧౯

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిట నుండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—"విమానమునుండి దిగునప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షులతోను నిన్నెదురు సూచుచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావింపుము. తర్వాత పుష్పకంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుఁడవు కాఁగలవు." అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలింపవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవటీ, గురుజనానుసారమువలనిది గావున రాముని యీ యతిక్రమమును క్షణము సేపు క్షమింపుము.

శంబూ.—దేవా ! చూడుచూడు.

సీ. గుంజన్నికుంజంపు గుడిసెలకాఁపు లౌ
గూఁబ పిండుల ఘనఘూత్కృతముల
బెరసిన బొంగువెదురుల నాదములకుఁ
గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ
బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు పెట్టు
కేకారవంబుల డాక కులికి
ముదుక రోహిణి భూజముల బోదియలయందు
నెదిగెడి యురగంబు లుదరిపడఁగఁ,

ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గనని కన్దోయి లాగెడు
రమణమీఱు నీధరాధరంబు;
కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రౌంచావతంబు నీ
దివ్యదృష్టి నెనసి తీర్థ మగుత. ౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికిఁ దూఱి
గద్గదరవముతోఁ గడలుకొనఁగ,
మాళిల యంబుద మండనంబులచేత
శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱయ,

మ్రోఁతలఁ దోఁచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
దక్షిణ ధారుణీధ్రములు సూవె;
ఒక యేటితరఁగ లొండొక యేటితరఁగలఁ
బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
తే. ప్రబలి కోలాహలంబుతోఁ బాఱు తెంచు
నివియు దేవర మున్నుగన్నవియ; వీని
సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
బావనంబుల గంభీర జీవనముల. ౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభము.

[అంతట తమసా మురళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమస.—సఖీ, మురళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మురళ.—భగవతి, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపాముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది.—"ఎఱుఁగుదువు గదా వధువును విడనాడినది మొదలుగా.—

తే. వెలికిఁ బ్రిదులదు గాంభీర్య వృత్తికతన,
గూఢముగ లోన వెతవెట్టు రూఢగరిమఁ,
బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోఁప
నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము! ౧

దానం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కష్ట వినిపాతోద్భవమై పెంపుమీఱి యున్న దీర్ఘ శోక పరంపరచేత శ్రీరాముఁడు కడుం గృశించి యున్నాఁడు. ఆతనిం జూడ నా గుండె గ్రక్కదలిన ట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేఁగువాఁడు రామభద్రుఁడు పంచవటీవనమందు ప్రియతోడి సహవాస విస్రంభములకు సాక్షు లైన ప్రదేశములను దర్శింపక మానఁడు. వానియందు స్వభావముచేత నాతఁడు ఎంత ధీరుఁడైనను ఇట్టి యీయవస్థయందు శోకము క్షోభ మొంది కరము లోఁతై విరివిం జెందుటం జేసి అడుగడుగునను మహా ప్రమాద కారణములు ఆతనికిం గలుగు నని వెఱవవలసి యున్నది. కావున, ఓ గోదావరీ భగవతీ, నీవు సావధానవై,

తే. శీకర క్షోద సంభార శీతలములఁ
బద్మ కింజల్క పరిమళ బంధురముల
నీ మృదూర్మి పవనముల రామభద్రు
జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ. ౨

అని.

తమస.—స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంజీవనోపాయమో ప్రధానతమమే యిట సిద్ధముగా నున్నది.

మురళ.—అది యెట్లు?

తమస.—వినుము. అప్పుడు వాల్మీకితపోవన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మణుఁడు పోఁగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాతిరేకమునం బోయి గంగలోఁబడినది. వెంటనే అట ఇరువుర మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కరమనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బుడుతలను పాలు వదలిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మురళ.—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేత కట్టివారు
పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వ గతుల. 3

తమస.—మఱి యిప్పుడు ఈ శంబూక వృత్తాంతముచేత రామభద్రుఁడు జనస్థానమునకు వచ్చెడి నని సరయువువలన విని భాగీరథీ భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో ఆభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక గృహాచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మురళ.—భగవతి చక్కఁగా ఊహించినది—ఏమని యనఁగా—"రాజధానియం దున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయముకొఱకు ఆయా వ్యాపారములలో చొచ్చియున్న రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములులేక శోకమాత్రసహాయుఁడైన యాతనికి పంచవటీ ప్రవేశము మహానర్థకారి యగును." అని. సరియే గాని ఇపుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుఁడు ఎట్లు ఊఱటం జెందును?

తమస.—భగవతి భాగీరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది "పట్టీ, దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేఁడు చిరంజీవులకు కుశలవులకు పండ్రెండవయేఁటిసంఖ్యామంగ

శంపు ముడి కట్టఁబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్వశురుని మనుసంభూతమైన యీ సకల రాజర్షి వంశమునకును జనకుని పాపమడఁచువానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. మఱి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున వనదేవతలకు నయితము కనఁబడవు. ఇఁక మనుష్యుల కగపడ వని చెప్ప వలయునా?'' అని. నన్నును ఇట్లాజ్ఞాపించినది. ''తమసా, నీయందు మా కోడలికి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము.'' అని. కావున నే నిపుడా యానతిని నెఱవేర్చెదను.

మురళ.—నేనును ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామభద్రుఁడు వచ్చియున్నాఁ డనియే తలంచెదను.

తమసా.—ఇదె యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కులుం గ్రాలుతుఱుము
నెమ్మొగమ్మున సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,
గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత. ౪

ఈమెయే గదా యామె !

తే. తొడిమ కెడపిన తలిరాకు బెడఁగు దానిఁ
గృశను బొందువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్పు
నెదవిరి నిపుర్పు నుగ్రచిరైధితార్తి
మొగలిలోరేకును శరత్తుసెగయుఁ బోలె. ౫

[పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము

[నేపథ్యంబున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంతట పూవులు గోయుటయం దాసక్తురాలై సకరుణౌత్సుక్యముగా వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతి పలుకుచున్న దని తలంచెదను.

[మరల నేపథ్యమున]

ఉ. ముందఱ లోలమై మురియ భూసుత యేకరిలేఁగ మున్ను దా
నందఁగులేఁజివుళ్ళఁ గొన లాత్మకరంబున మేపిపెంచెనో,

సీత.—ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా!
క్రందుగఁ బోరఁ బైకొనియె గంథగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై

సీత.—[తొట్రుపాటుతోఁ గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్త్రా, కావుకావు దానిని నా పుత్త్రకుని. [జ్ఞప్తి నభినయించి వైక్లబ్యముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిర మలవాటుపడిన యీ యక్షరములే పంచవటీదర్శనముచేత వెండియును మందభాగ్య నయిన నా నోట వచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—[ప్రవేశించి] పట్టీ, ఊఱడిల్లుము, ఊఱడిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

విమానరాజ, ఇటనే యుండుము.

సీత.—[ఊఱడిల్లి సాధ్వసోల్లాసములతో] అమ్మో! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జన వలె గంభీరమాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతీ నిర్ఘోషము; వీనుల వివరముల నిండుచు నాకుంగూడ మందభాగినికి వెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది.

తమస.—[స్నేహ బాష్పములతో] ఓసి నా పట్టీ,

తే. తెలియ దెందులయడిరియొ, వ్యక్తిం బొరయద,
యట్టి నినదంబున కి దేమె యిట్టు లైతి?
వారిధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె
భయపడితి, వర్షిలికిని బొల్పడితి, కూన. ౨

సీత.—భగవతీ, అవ్యక్త మని యందువా? నేనో మఱి స్వరసంయోగముచేత ఆర్యపుత్త్రుఁడే పల్కుచున్నాఁ డని ఆనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపించుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై ఐక్ష్వాకుఁడు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాఁ డని.

సీత,—ఆహా! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[నేపథ్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుఁ గూడ నాకుఁ జుట్ట లెచట,
నెచటఁ జిర మొంటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహుల ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనబుల కొండదరులు. 3

శీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండ లాపాండుర పరి కృశ దుర్బలాకారుఁడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకపడుచున్నాఁడు! ఆర్య పుత్త్రుఁడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్ము. [అని తమసను కౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా ఓడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

ఈ పంచవటీ దర్శనముచేత,

తే. దెందమున లీన మై యున్న కుందువహ్ని
యాఁక నెగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను వేచెడి బలుపొగ మొత్త మనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముంచెడి ముమ్మరముగ! ౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల నేపథ్యమున]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖి! హా! విదేహరాజ పుత్త్రీ! [అని మూర్ఛిల్లును,

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యను పేర్కొని నల్లగలువల నేలిన కన్నులు మూఁతవడి ఆర్యపుత్త్రుఁడు మూర్ఛిల్లినాఁడు! హా! ఎట్లు వట్టినేల నిశ్వాసము నిరుద్ధమై తాళలేక చాపకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమసా, కావుము కావుము, ఆర్యపుత్త్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాదములం బడును.

తమస.—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వైళమ్మ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనౌషధివి గమ్ము;
ఆతనికిఁ బ్రియ మగుట నీచేతితాఁకు,
దాననే నియతంబు తత్త్రాణంబు. ౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట సేదఁదేఱినవాఁడై సబాష్ప యగు సీతచేతి తాఁకుడుచే
ఆహ్లాదముతో ఉచ్ఛ్వసిల్లుచు రామభద్రుఁడు ప్రవేశించును.

సీత.—[హర్షముతో స్వగతము] త్రైలోక్యనాథునికి మరల జీవితము వచ్చినదని తలంచెద.

రాముఁడు.—ఓహో! ఎవ రిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. హరిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ
బసరున లేపంబు నొసఁగు టొక్కొ!
అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి
తద్రసంబునఁ జిక్కఁ దడుపు టొక్కొ!
అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత
తరువునకుం బరితర్పణముగ
సంజీవనౌషధీ మంజుల స్రావంబు
డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొ!
తే. స్పర్శ మిది నిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబు,
మోహవారక మిది మనోమోహకంబు,
దుఃఖజం బగు మూర్ఛను ద్రోయు చిపుడె
యిడిన దానందమున వెండి జడత నహహ! ౬

సీత.—[ససాధ్వస కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే నాకు ఇపుడు మహోత్తరము.

రామ.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే సీతాదేవి అనుగ్రహించినది గావలయు.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్త్రుఁడు నన్ను వెదకునా యేమి ?

రామ.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, అవలి కేగుదము. నన్నుఁ గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస!—ఓసి పట్టీ, భాగీరథీ ప్రభావంబునంజేసి వనదేవతలకు సైతము అదృశ్యవుగా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రామ.—ప్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగద్గదముగా] ఆర్యపుత్త్రా ! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు సరిపడదు గదా! [సబాష్పము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమందేని కలుగునని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నే మందభాగ్యను గుఱించి వత్సలుఁడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్త్రునిఁగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును. అనుట:

రామ.—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇట నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా పరిత్యజించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము ఏదశం బొందియున్నదో ఎఱుఁగలేకున్నాను

తమస.—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆసక్తిడిందుటచే నుదాసీనముం బలె,
  విప్రియంబునఁజేసి విషమము బలె,
చిరతరంబైన యా విరహాన దఃఖ్ఖాటు
  ఘటనచేతను బ్రాపు గన్నది బలె,
సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబుక్షిబలెఁ, బ్రియ
  కరుణంబులకు గాఢకరుణముఁబలె,
రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,
  నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రామ.—దేవీ,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు
  చేతి తాఁకుడు స్నేహార్ద్రశీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దిపుడు నానందభరము,
నందినీ, గానఁబడవు నీ వెందు నకట!

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దర్శిత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్యందులు సుధా మయములు ఆర్యపుత్త్రుని యుల్లాపములు. వీనియందలి నమ్మికచేతఁగదా నాకు ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగ శల్యముచే మెరమెరలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రాము.—కాదు కాదు. ప్రియతమ యెక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభ్యాసబలముచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

['ముందఱ లోలమై' ఇత్యాద్యర్ధము పఠింపఁబడును.]

రాము.—[సకరుణౌత్సుక్యము] ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

['సుందరితోడ' నిత్యాద్యుత్తరార్ధము పఠింపఁబడును.]

సీత.—ఎవరిప్పుడు ఆ దుష్టగజమును దండించెదరు?

రాము.—ఆ! ఎక్కడ నా దుష్టగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్త్రుని వధూద్వితీయుని పైకొను చున్నట్టిది? [అని లేచును.

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహనీయుఁడు రఘునాథుఁడా!

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి.—దేవా, నీకు జయము.

రాము.—[నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా?

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడు త్వరపడు; ఇటనుండి జటాయుశిఖరమునకు దక్షిణమున సీతాతీర్థమమీఁదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవేరిపుత్త్రకునికి ప్రాపు గమ్ము.

సీత.—హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రాము.—అహహా! ఈ కథోద్ఘాతములు గుండియలను ప్రీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమస.—ఓసి పట్టీ! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కుడైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి, అట్లుండ నీవేల సందేహించెదవు?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్త్రకుఁడు వధూద్వితీయుఁడు విజయి యయినాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడు వర్ధిలుఁగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

శా. స్మేరోద్భేది మృణాళికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకూర మై
స్వైరం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్ణంబుఁ దా మేసె, నీ
గారాపుం గొమరుండు వాఁడె మదముగ్గంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్హము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణముల్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుఁగ కుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానువర్తన చాతుర్యమును గూడ పుత్త్రకుఁడు నేర్చినాఁడు!

చ. హరువగు లేబిసంపుఁ గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులన్
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్చెడిన్,
కరమునఁ దుంపరల్ దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్మిఁ దొం
దరఁ గొని పట్టెడిన్ బుజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిఁగాన్.

సీత.—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిదైనది, మఱి వారు ఆ కుశలవులును ఇంత కాలమునకు ఏపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—ఏపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్త్ర విరహంబ కాక పుత్త్ర విరహము కూడ.

తమస.—భవితవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యానాపుత్త్రకుల నిర్మల ముఖపుండరీకయుగళము ను ఇంచుక యెడములుఁగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను ముద్దులొలుకు మధుర సూక్తాస్ఫుట మందహసితానుబంధముతోను కాకశిఖండ నిబంధనము తోను వెలుఁగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్త్రుఁడు ముద్దుగొనఁడాయెనే!

తమస.—కలుగునుగాక వేల్పుల యనుగ్రహంబుచేత.

సీత.—భగవతి తమసా, ఈ నిసుఁగుల స్మరణచేత స్తనములు చేఁపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము నేను సంసారిణి నైతిని.

తమస.—ఇందుల కేమందుము. కానుపు గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టమయిన యొండొరుల కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు నంతః
కరణంబుల స్నేహరసము కరు డగు నెందున్,
హరుసపు ముడి యది యెక్కటిఁ
బరిణద్ధ మపత్య మనెడి వరనామమునన్.

వాసంతి.— ఇటును దేవర చూడవలయు;

కం. అనుదిన మేనెమలిని సఖి
పెనిచె నవోత్థ చలముగ్ధ పింఛము, నదె కూ
యును సవనిత ముచ్ఛిఖము ర
తనపు బోమిడికముబలెం గదంబాగ్రమునన్. ౧౧

సీత.—[సకౌతుకబాష్పము] అదా యిది?

రాము.—ఆనందింపుము వత్సా ఆనందింపుము.

సీత.—అట్లే అగుఁగాక.

రాము.—

ఉ. గొండిలులన్ బుటాంతర విఘూర్ణనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికిన్
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్పిన నిన్ను మత్సుతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పఁగ సంస్మరించెదన్.

ఆహా! తిర్యగ్జంతువులు సయితము పరిచయము ననుసరించును.

తే. పూచి పూవని గున్నయై పోఁడికడప
దయిత పెంచిన యప్పుడు తనరె నేడి.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుఁడు చక్కఁగా ఆనవాలు పట్టినాఁడు.

రాము.—

స్వజనమునఁ బోలె దాని వార్షంబు గనుట
నిజముగా దేవి నీ గిరినెమ్మి దలఁచు. ౧౩

వాసంతి.— దేవర, యిటఁ గూర్చుండుదువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకు గమనీయ శయన మౌ
రావితర్ది యిది యరంటిపనిని,
పూరి యొసఁగె సీత సారె వీనికి నిటఁ,
గాన, హారిణకములు దీని విడవు. ౧౪

రాము.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాఁడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

సీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, ఆర్యపుత్త్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశమును చూపుటచేత! అకటకటా! అతఁడే ఆర్యపుత్త్రుఁడు, అదే పంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్రంభసాక్షు లైన గోదావరీ కాననోద్దేశములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ మృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యను నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకమునకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి సీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి?

చం. కలువదళంపుసొ రొలసి కన్నుల పండువు నేయ నంగముల్,
తలఁచినయప్డు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడుర్గ నవ్వుండె యై
వెలసియు, నిప్డు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పాండురుండు దు
ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యెను నేత్రపర్వమౌ.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుందువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు తలంచిరి. కాన, ముహూర్తము నే పయినను జన్మాంతరమందుం బోలె కానంబడ్డినవానిని బాష్పజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు వత్సలుని ఆర్యపుత్త్రుని.

[ఆసతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

తే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు
దృష్టి తృష్ణచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,
దయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్చు
హార్ద నిష్యంది తీరకుల్యయును బోలె. ౧౫

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్ఘ్య మిచ్చుతఱి,
విరిసిన తమ్మిసౌరభము వెల్లిగ వీచుతఱిఁ గాన తెమ్మెరల్,
ఉరక కలక్వణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుఁగుల్ రచించుతఱి,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డివ్వనికిన్ స్వయంబుగాన్.

రాము.—సఖీ, వాసంతీ, ఇటుఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి సబాష్పము] మహారాజ, కుమారలక్ష్మణునికి కుశలమా?

రాము.—[వినమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి వ్రూరిఁ గ్రైనలమున నిడి
యే తరు విహంగ మృగముల సీత పెనిచె,
వానిఁ గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకండు
ప్రస్తరోద్భేద పటువు హృద్ద్రవము వోలె. ౧౭

వాసంతి.—మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా కుమార లక్ష్మణునికి కుశలమా అని.

రాము.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుపదము. సౌమిత్రిని గూర్చి మాత్రము బాష్పగద్గదాక్షరము కుశలప్రశ్న. కావున తలంచెదను. ఈమెకు సీతా వృత్తాంతము ఎఱుకపడి యున్నదని. [ప్రకాశము] అవును. కుశలము కుమారునికి. [అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుఁడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ విట్లు పలికెద వేమి? ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఎల్లవారికిని ప్రియార్హుఁడు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టిఁ డని చెప్పవలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితమ, వీవె ద్వితీయ మనంబ; వత్తులం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ వంగమందునున్,
ఈవహి వేలకున్ శతము లిచ్చుగము ల్పచరించి దానినే

[నిశ్వసించి]

హా విధి! శాంత మౌత! మటుగా కిఁక నుత్తర మేల యూఁకొనన్!

[అనిమూర్ఛిల్లును.

రాము.—యుక్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

వాసంతి.—[సమాశ్వసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను.
సీత.—సఖీ. వాసంతి, మానుము మానుము!
రాము.—లోకము ఒప్పలేదని
వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?
రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.
తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును.
వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కఠోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం బ్రియం,
 బే యయశంబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే?
 ఆ యటవిన్ మృగీనయన నైనగతిన్ వివరింప వయ్యయో
 హా యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువో దానినయ్యయో!

సీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కఠోరవును. ఏలన నిటు ఆర్య పుత్రుని క్షుభితుని క్షోభపెట్టుచున్నావు.
తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.
రాము.—సఖి ఏమనుకొనవలసినది?

తే. చకిత సారంగతర్ణక చపల నయన
 స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత ఖేద
 కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్ర లతిక
 యబల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౧

సీత.—ఆర్యపుత్రా, బ్రదికియున్నాను.
రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు?
సీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్రుఁడు సయితము వావిచ్చి యేడ్చు చున్నాఁడు!
తమస.—పట్టీ, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖనిర్వాపణము చేసికొన వలసినదే గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హాల్లకల్లోల మౌ
 కొలనిఁ దెవ్వనీక కలుఁజు గాచు;
 శోకవేగమునకు క్షోభించు డెందముల్
 విలపనంబు గాచు ప్రీలనీక. ౨౨

విశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్ట మైయున్నది.

౹. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సమ్మతిన్,
మానినివంత యాత్మను సుమంబును ఘర్మము వోలె వాడ్చెదిన్,
కానె త్రోలంచుటన్ విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే!
కాన నిటిప్పుడేని శమకారణ మౌ రుదితంబు మేల్గదా.　　౨౩

రాము.—కట్టా! కట్టా!

౩. ప్రీలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్మల మై, విడ దౌర చేతనన్!
కాలుచుఁ గాని లోనిసెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హాతిన్
గూలుచు గాని మర్మములఁ గోసెడి దైవము కోయ దాయువున్!

సీత.—ఇట్టిద యిది.

రాము.—ఓ అయ్యలారా! పౌరజానపదులారా!

౫. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్కి, దానఁ బు
ల్పొరకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; వెండి వందురన్;
పరిచయబంధు లైన యలభావము లిప్డు కరంచె నామదిన్,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిందుల కేని యోర్వఁడీ!

తమస.—శోక సముద్రంపునింపు అతిగంభీరముగా నున్నది!

వాసంతి.—కడచిపోయినదానింగూర్చి దేవర తాల్మి వహింపవలయును.

రాము.—సఖీ, ఎట్లు చెప్పెదవు తాలిమి యని?

తే. దేవి పాడిడిచన్నట్టి యీవసుధకుఁ
బదియు రెండవ దగునేఁడు ప్రాప్త మయ్యె;
నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,
లేఁడు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె.　　౨౬

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుని యీ వచనములచేత మూఢ నగుచున్నాను.

తమస.—అట్లే బిడ్డా.—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు
నిష్టతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;
తల్లి, యామకరందంపు ధార లివ్వి
కురియుచున్నవి నీమీఁద నురువిషములు.　　౨౭

రాము.—వాసంతీ, విను:—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన దౌ నలాత
శల్య మెట్టులో సవిషదంశంబు నెట్లో
అట్లె హృన్మర్మములను గోరాడుచున్న
కుందు మేకును నే నోర్చుకొనఁగ లేదె? ౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! పెండియు నార్యపుత్త్రునికి ఆయాస కారిణి నైతిని!

రాము.— ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపనీయక స్తంభించుకొన్న వాఁడన నైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం గానఁగా ఈ యుప్పెన కలిగినది. అది యెట్లన:—

ఉ. పాయక క్షోభితేంద్రియవిపార విజృంభణ మూఁపువాఁడ నై
యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునో, దాని నెల్లనుక్,
నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివై చెదుక్
దోయఝరీ మహోగ్రరయధోరణి నై కతసేతువుం బలెక్. ౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభ మైన యార్యపుత్త్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె వడవడ వణఁకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవర కష్టముపాలై నాఁడు. కావున వేఱు విషయము నకు మరల్చెదను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవర చిత్తగించునుగాక.

రాము.—అట్లే కానిమ్ము. [లేచి పరిక్రమించును.

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచు చున్నది.

వాసంతి.—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీ గృహమందె యుండితివి కావే కన్నుఁ దన్మార్గముక్
దా వేడ్కం గొని తామసించె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోక్;
వేవే వచ్చుచు దుర్మనాయితునిఁగా వీక్షించి నీక్ భీత యై
కావించెక్ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబుక్ బ్రణామాంజలిక్. ౩౦

సీత.—దారుణవు నీవు వాసంతీ, దారుణవు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్మోద్ఘాటనముల చేత మందభాగ్యను నన్నును ఆర్యపుత్త్రునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రాము.—చండీ జానకీ! ఇటనటం గనఁబడుచునే యున్నావు. జాలిగొనవేమి?

శా. హా! ప్రాణేశ్వరి; వ్రీలు నాయెడఁద, దేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టున్ భువి పాడుగా, నవికలార్చుల్ లోన నన్ గాల్చెడున్,
మోహం పెంచీకటి నంతరాత్మ ముసుఁగం బోలున్ వశాపేత మై,
ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమి యింకమందాదృష్టుఁడం జేయుదున్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుఁడు మరల మూర్ఛపోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవరా, సమాశ్వసిల్లుము.

సీత.—హా ఆర్యపుత్రుఁడా, మందభాగ్యనైన నన్నుఁగూర్చి నీవు సకల జీవలోకమంగళాధారభూతునికి మాటిమాటికి ప్రాణసందేహదారుణమైన యీదశాపరిణామము! హా చెడితిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టీ సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే రామభద్రునికి జీవనోపాయము. [సీత సమాశ్వసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి ఇంకను మూర్ఛ తేరఁడు! హా! ప్రియసఖి సీతా! ఎక్కడనున్నావు? నీ జీవితేశ్వరుని సంభావింపుము.

[సీత వడివడిగాఁ దరిసి ఎడమచేతను నొసటనుం దాఁకును.

వాసంతి.—ఆహా! రామభద్రుఁడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము.—

తే. అమృతమయ లేపములఁ జిక్క నలఁదె నాఁగ
దైహికములను లో వెలిధాతువులను,
స్పర్శ మాకస్మికము నన్ను బ్రదుకఁజేసి
హర్షమున నొందువగ మోహమందు ముంచె. ౩౨

[ఆనంద నిమీలితాక్షుఁడుగానే] సఖి, వాసంతి. సంతోషము, నీవు వర్ధిల్లుచున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రాము.—సఖి, వేఱే మున్నది? జానకి మరల దొరకినది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా రామభద్రుఁడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె?

రాము.—[స్పర్శసుఖ మభినయించుచు] ఇదె ఎదుర నే.

వాసంతి.—హా దేవా, ప్రియసఖీదుఃఖదగ్ధను మందభాగ్యను నన్ను ఏల యిట్లు మర్మచ్ఛేదదారుణములైన ప్రలాపములచేత మరల దహించెదవు.

సీత.—నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునే యైనను నా సంతాపమును క్షణములో పోనడఁచుచున్న చిరసద్భావసౌమ్యశీతలంబైన యీ యార్యపుత్త్ర స్పర్శచేత నా హస్తము వజ్రలేపోపనిబద్ధముంబోలె చెమర్చుచు కీలెడలినట్లు తడంబడుచు వశము దప్పి వణఁకుచున్నది

రాము.—సఖి, ప్రలాపము లనెద వేమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబున్ దేనిఁ గైఁగొంటినో,
అనుభూతంబో సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్పర్శ మిచ్ఛారతిన్,

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, అతఁడవే యిపుడు నీవు

రాము.—

పునరావృత్తంబుగదే యదే లవలిక్రొమ్మొల్కం బిసాళించు నా
వనితారత్నము కేలుఁదమ్మి కరకాప్రాలేయ సౌభాగ్యమై. 33

[అని గ్రహించును.

సీత.—అహో! కట్టా! ఆర్యపుత్త్రుని స్పర్శచేత మోహితనయిన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము.—సఖి వాసంతి, ఆనంద నిమీలితేంద్రియుఁడను నివ్వెఱచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని ఇంచుక సేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి.—కట్టా ఉన్మాదమే అయినదే.

[సీత వడిగా చేయి లాగికొని అపసరిల్లును.

రాము.—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె.
వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది
నాకరంబునుండి నాతికరము. 3౪

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుని నయనములు అవ్యవస్థితముగా స్తిమితములును మూఢములును సుడియునవియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం దెచ్చుకొలేదు.

తమస.—[స్నేహ హాస కౌతుకములతో, నిర్వర్ణించి]

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బాల ప్రియస్పర్శ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మవోలె. 3౫

సీత.—[స్వగతము] అహో! అవశతచే నిట్లయి తమసాభగవతిచేత లజ్జితనైతిని! ఈమె యేమి తలంచునోగదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయాసంగ మేమి?' అని.

రాము.—[కలయంగని] హా! ఏమీ? లేనే లేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా వైదేహీ!

సీత.—సత్యము కరుణాహీననే నేను ఎట్లన, ఇట్టి దశలో నున్న నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నానుగదా.

రాము.—ఎచట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఇది విపరీతముగా నున్నది!

వాసంతి.—దేవరా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మితిమీఱిన విప్రలంభము పాలయిన నిన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యముచేతనే నిలువరించుకొనుము. నా ప్రియసఖి ఇట లేదే?

రాము.—నిజముగానే లేదు. అట్లు కాదేని, వాసంతికి ఏల యగపడదు. ఇదేమి కలయా, నిద్ర పొందనైతిఁగదా. కాక, రామునికి నిద్ర యెక్కడిది? నిశ్చయముగా నిరంతర సంకల్ప పరంపరా పరికల్పితమగు చిత్తభ్రమయే అపరిమేయ మహిమ గలది. మాటిమాటికి నన్ను వెంటనంటుచున్నది.

సీత.—నేనే క్రూరురాలను ఆర్యపుత్త్రుని వంచించితిని.

వాసంతి.—దేవా, చూడు చూడు

మ. అసురాధీశుని యీకుఁదేరిదె జటాయ్వాఘాత భగ్నంబు, ము
న్దెసఁ దద్యోగ్య పిశాచతుండ ఖరపంక్తి స్ఫీతకంకాళముల్,
అసికృత్తోరు జటాయుపక్షుఁ డయి దీవ్యచ్ఛంప ముద్ధంబు నా
వెసఁ గోపోజ్జ్వల సీత నెత్తికొని విన్వీథిన్ జనెన్ నోఁ కిటన్. ౩౬

సీత.—[సభయము] ఆర్యపుత్త్రా! నాయనను చంపుచున్నాఁడు! నన్నపహరించుచున్నాఁడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగమున లేచి] ఆ! పాపాత్ముఁడా! తాత ప్రాణ సీతాపహారీ! ఎటకేఁగెదవు?

వాసంతి.—దేవరా, రాక్షసవంశ ప్రళయ ధూమకేతూ, ఇప్పుడును నీ కోపమునకు విషయము కలదా?

సీత.—అహో ఉన్మత్తనయితిని గదా.

రాము.—ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితిని. అట్టిది గాదు ఇప్పుడీ విపర్యయ మొందుగా సంభవించినది.

చ. సరవి నుపాయవంతము నజస్రవినోదము నై ప్రవీర సం
హారణముచే జగంబున మహాద్భుత మై మదిరాక్షితోడ ము
న్విరహము సహ్య మయ్యె నరినిర్మథనావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్ప్రతిక్రియము నిష్పరిదేవిత మెట్లు సహ్య మౌ. 3౭

సీత.—నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను ! [అని ఏడ్చును.

రామ.—హా ! కష్టము !

ఛ. ఎచటఁ గపీంద్రు చెల్మి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోఁతులశక్తి వమ్ము, వ
మ్మెచటను జాంబవన్మతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుఁడున్,
ఎచటికిఁ ద్వష్టృసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగ లేఁడు దారిఁ దా,
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేఁగవ, యం దెట నుందువే సఖీ ! 3౮

సీత.—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రామ.—సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునింజూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే. కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? మఱి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.

సీత.—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోనేపోవునే !

తమసా.—బిడ్డా, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము మనమును చిరంజీవు లగుకుశలవుల వర్షవర్ధన మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమూలముం జేరుదము.

సీత.—భగవతి, అనుగ్రహంబున సెలవిమ్ము, దుర్లభజనుని క్షణమాత్ర మయినను కాంచెదను.

రామ.—ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత.—[ఉత్కంపముతో] ఆర్యపుత్త్రా, ఎవ రామె ?

రామ.—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత.—[ఉచ్ఛ్వాసముతో, సబాష్పము] ఆర్యపుత్త్రుఁడవే యిప్పుడు నీవు అహా! నా కిపుడు ఆర్యపుత్త్రునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివై వఁబడినది !

రామ.—దానిం జూచుచు నైన బాష్పావరుద్ధమును నేత్రమును వినోద మొందించెద.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన, అది ఆర్యపుత్త్రుని వినోదపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తమస.—[స్మితస్నేహాస్రములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే పొగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము,అధోముఖియై,స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము, పోవలసియున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

సీత.— ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస.—రా రమ్ము పోవుదము.

సీత.—[కష్టముతో] అట్లే చేయుదము

తమస.—ఎట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృష్ణచే నీదు నేత్రంబు తీఁగసాఁగి
నాటిన ట్లనయది ప్రాణనాథు మేన;
మర్మభేదపరము లుద్యమములు గూడఁ
దిగువ లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు. ౩౯

సీత.—అపూర్వ పుణ్యముచేత దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రి చరణకమలము లకు నమస్కారము. [సీత మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టీ, ఊరడిల్లు మూరడిల్లుము.

సీత.—ఎంతసేపు మేఘాంతరమున పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము?

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ
బడయు భిన్నత వేర్వేఱివవర్తములను,
అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు
నీ రెనసినట్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె. ౪౦

రామ.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతారాములంగూర్చి]

ఆ. అవని యమరనదియు సన్మద్విధలు గూడఁ
దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును
అల వసిష్ఠుఁ డనుగ తారుంధతీకుండు
నిత్య మంగళములు నింత్రు నీకు. ౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకఁడు.—సౌధాతకీ, నేఁడు మెండుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను వారి సంతర్పణతోఁ అను దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీపూఁటబా లెంత కాంత మున్ను
త్రాఁగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ. ౧

మఱియు.—

తే. నేతి వంటకమునుండి నిగుడుచున్న
వలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు. ౨

సౌధాతకి.—నేడు నరపమీాసగడ్డాలగాళ్లకి సవిశేష మైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథముఁడు.—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, అతనిపే రేమోయి?

భాండాయనుఁడు.—చీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుఁగవా ఋశ్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నా రని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేలెదవు?

సౌధా.—ఊఁ! వసిష్ఠుడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పులో తోడేలో అని.

భాండా.—ఆ! ఆ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—ఆయనగారు వచ్చీ రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మడమడ నవిలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“ ‘మధుపర్కము మాంసముతోడిది’ అను వేదమును ప్రమాణీకరించి శ్రోత్రియునికి అభ్యాగతునికి కోడెపెయ్యనుగాని ఆఁబోతునుగాని చంబోతునుగాని గృహస్థులు పెట్టుదురు.” అని ధర్మసూత్రకారులు పఠింతురు.

సౌధా.—ఓయి, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సౌధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠమిశ్రులు రాగానే కోడెపెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి నేడే వచ్చిన ఆ రాజర్షికి జనకుడికి భగవంతుడు వాల్మీకి పెరుగు తేనెలతో మాత్రమే మధుపర్కం పెట్టినాడు, కోడెపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలనివారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలంబింతురు. ఆ మహానీయుఁడు జనకుఁడు మాంసమును వదలినవాఁడు.

సౌధా.—ఎందుకు వదలినాడు?

భాండా.—ఆయన సీతాదేవికి కలిగినట్టి దుర్విపాకమును విన్నప్పటిదే వైఖానస వ్రతముం గైకొన్నాఁడు. అది మొదలు, చంద్రద్వీప తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాఁడు.

సౌధా.—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల ప్రియమిత్రుని వాల్మీకిని చూచుటకు.

సౌధా.—వియ్యపురాల్గని ఈయన దర్శించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కౌసల్యాదేవికి అరుంధతీ భగవతిచే చెప్పి పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి వైదేహుని దర్శింపవలసినది.” అని.

సౌధా.—మఱి యీ ముదుకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్ను వటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోత్సవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇతఁడే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజర్షి జనకుఁడు వాల్మీకిని వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల చెట్టుమొదట కూర్చున్నాఁడు; ఈయన.—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి
భూసుతాశోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,
లోనఁ గార్చిచ్చు పర్వ ననూనగరిమఁ
గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె. 3

[నిష్క్రమింతురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము.

చతుర్థాంకము

[అంతట జనకుఁడు ప్రవేశించును.]

జనకుఁడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియల్
స్ఫారంబై కడు వ్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చన్ నాటె నేశోకముల్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యె|నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ ఱంపకోఁతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్మంబులన్. ౧

అయ్యో! ఇసీ! ఇట్లు ముదిమిచేతను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక సాంతపన ప్రభృతి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి యెందులకుం గొఱగాని యీ పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మ ఘాతులు అసుర్యము లనుపేరి యంధతామిస్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు గడచినను నిరంతర పరిభావనచేత స్పష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాతిరేకము క్రొత్తదియుం బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ దేవయజనసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము కట్టా! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది, హా హా పుత్త్రీ!

తే. అనియత స్మిత రుదిత మై హవణుమీఱు
కొలఁది పలుగ్రొన్ననల కొనల్ వెలయుదాని
స్ఖలదసంగత మంజుల జల్పితమును
నీ నిసుఁగుమోము లేఁదమ్మి నే స్మరింతు. ౨

భగవతీ, వసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢవు సుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవ ర్తెపేర్మికిన్
భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగుప్రాద్దె సాక్షియో,
యీవ యెవ ర్తె విద్యను ద్రయింబలెఁ గంటివో, ఖ్యాతశుద్ధికే
యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యోర్చితో! 3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! గృష్టి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాఁడు. [లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాఁడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని ధర్మపత్ని, నా ప్రియసఖి కౌసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవఁడు ఆనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె
కరణి యన నేల? లెస్సయా సిరియ యనుటె;
అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేవొ
శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహహా! ౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను మున్నే జనము స
కాయ మగు మహోత్సవంబుగా నా, కదియే
యాయెను దుస్సహ మగపడి
గాయమునం గ్రుక్కినట్టి ఘోరమువోలెన్. ౫

[అంతట అరుంధతి, కౌసల్య, కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవి విను. స్వయముగా పోయి వైదేహుని చూడవలసినది దని యిది మీ కులగురువు నాదేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటిమాటికిని ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట?

కంచుకి.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని వసిష్ఠభగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కౌసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని ఒక్కుమ్మడిగా సకలదుఃఖములును సంభవించుచున్నవి. మూలబంధనము పెల్లగిల్లుచున్న నా హృదయమును నిలువరించుకొన సమర్థను గాక యున్నాను.

అరుంధతి.— ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్నుబంధులం బాయఁ గదురు
వనట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు
నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడ లేక
వేల వట్టులచేఁ బోలె వెల్లివొడుచు. ౬

కౌసల్య.—కోడలికి నా పట్టికి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి ముఖమును చూతును?

అరుంధతి.—

తే. ఇతఁడె మీ మేటి సంబంధి యీడ్యయశుఁడు
జనకవంశప్రభావ సంస్థాపకుండు,
ఈయనకుయాజ్ఞవల్క్య మునీంద్రుఁ డొసంగె
బ్రాంతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు. ౭

కౌసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజర్షి. హా కట్టా, మహోత్సవ పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభావిత నైతిని. హాప్రైవమా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన.—[సమీపించి] భగవతీ, అరుంధతీ, వైదేహుఁడు సీరధ్వజుఁడు అభివాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్రునిఁగ నీపతి తన్నరయుఁ మహామహః
పావను లైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,
దేవి నుషం బలెఁ భగవతిఁ భువనత్రయ మంగళావహఁ
భూవిహితాత్మమౌళి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినుఁ. ౮

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తపించుచున్న దేవుఁడు పరోరజసుఁడు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాత.

జన.—అయ్యా, గృష్టీ, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయము గదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిరవశేషముగాను అతినిష్ఠురముగాను మర్మము గాడ ద్రూఁబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజర్షీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామభద్రుఁడును పౌరజానపదులు 'ఎల్లెడలను బీభత్సపుఁ గింవదంతిని పర్వించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్నిశుద్ధిని నమ్మరైరి గదా' యను హేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[రోషముతో] ఆ! అగ్ని యనఁగా నెవఁడు నాప్రసూతిని పరిశోధించుటకు? కట్టా! రామపరిభూతుల మయ్యును ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభూతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్వసించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, సీత యనుటయే చాలును. హా! పట్టీ.

చ. తనయవో శిష్యవో తనకు, దాని న టుండఁగనిమ్ము; నీదు పా
వనతరశుద్ధిపెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పెఁ బో.

చినవయసంట! యింతి వంట! సీతరో, వందర్శవ యీ త్రిలోకికిన్;
గొనములె పూజకుం బద మగున్, గొఱగావు వయస్సు, లింగమున్.

కౌస.—అహో! వేసగలు రేగుచున్నవి! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ దేమి?

అరుం.—రాజర్షీ, వే జేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డలప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులున్,
స్మారిత మయ్యెఁ గూర్మిసఖి సర్వము నిన్గన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీసఖి మున్గె మూర్ఛలో;
నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్. ౧౦

జన.—అయ్యో అయ్యో, ఎల్లవగలను నేను క్రూరుఁడ నైతిని; ఏలన నేను చిరకాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్యి, మతఁడౌఁ బ్రియమిత్రుఁ, డతండె స్వాంతమా,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే!
మై యగు, జీవ మౌఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యా,
నేయది నాకు శ్రీలుఁడు మహీంద్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహో!

అకటా! ఈమెయే యా కౌసల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైన బతి కైన నుపాంశువ దోసమయ్యె నే,
నిరువు రొకళ్లొకళ్లపయి నెగ్గులు సెప్పఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత నంతఁ గిన్కకుఁ బ్రసన్నతకు న్మతి కర్త నేన. హా!
స్మరణ మ దేల వచ్చినది! మాడ్పఁ దొడంగిన దర్శి డెందమున్. ౧౨

అరుం.— హా కష్టము! ఈమెహృదయము చాలసేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినందున కఠిన మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియసఖీ! [అని కమండలూదకముతో తడుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యికరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు
నేకతానముగను హితము సేయు.
పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై
విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు. ౧౩

కౌస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టీ జానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ గొప్ప తోడనై శుద్ధమైన మందహాసాంతరములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెదుటఁ దోఁచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు వెదచల్లెడు సుందరాంగక ములతో మరల నాయొడి నలంకరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును 'ఈమె రఘువంశ మహత్తరులకు కోడలేగాని మనకన్ననో జనకరాజసంబంధముచేత కూఁతురే' అని.

కంచు.—దేవి యన్నట్లే.

తే. ఏవురైనను బిడ్డలు భూవరునకు
వల్లభుఁడు మీాసరముగ సుబాహురిపుఁడు.
అల్లె నల్వురు వధువులయందు సీత
యన్గుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము. ౧౪

జన.—హా! ప్రియసఖుఁడా, దశరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముఁడవై యుంటివే, నిన్నెట్లు మఱవ నేర్తును?

మ. వరు నాప్తవ్రజముఁ వధూపితలు సంభావింతు; రాదోడ్డయూ
దర మీావియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె నగ్గొల్చుటఁ;
హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హ్రూతం బావియ్యపుస్బీజ;మీా
నరకాభీలజగానఁ బాపతతినో నాజీవితం బిస్సిరో! ౧౫

కౌస.—నాకూనా, జానకీ! ఏమి చేయుదును! గట్టి వజ్రలేపముచే నంటుకొని బందన గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యను నన్ను వీడకున్నది!

అరుం.—ఊఁఅడిల్లుము రాజపుత్త్రి! బాష్పములను గూడ నడుమ నడుమ ఆఁపు కొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా ఋశ్యశృంగాశ్రమములో మీా కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొనంగఁ గలదు.

కౌస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరుం.—అట్లైన నది అసత్యమని తలంతువా రాజపుత్త్రీ. సుక్షత్త్రియా దాని నొండుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుర్వీసురుల
వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు సేయ;
వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;
విప్లవము చెంద వెందును వీరినుడులు. ౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని]. [అందఱు విందురు.

జన.—నేఁడు శిష్టానధ్యయన మని అడ్డులేక ఆడుకొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కౌస.—పసితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీఁడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయవములచే మా కన్నులను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అరుం.— [ఆనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదించిన యాకర్ణామృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్మంతులు కుశలవులలో ఇతఁ డెవరో, అని.

జన.—

మ. సరసేందీవర నూత్నపత్ర మసృణ శ్యామాంగుఁడుఁ, గాక ప
త్కురమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్యోత్స్నాణ వానీకుఁడుఁ;
మరలన్ శైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరపున్ దోఁచినమాత్ర వీఁ డెవఁడో నానేత్రంబులందున్ సుధన్.

కంచు.—ఈ బాలుఁడు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన.—అది సరియే. ఏలన:—

మ. ఇరువైఁ గంకపత్త్ర చుంబిత శిఖై కై కేషుధిన్ వీఁ పునన్,
ఉరమునన్ రుర్వాజినోత్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకమున్,
పరిసందానిత మౌర్వ మేఖల మధోవస్త్రంబు మాంజిష్ఠమున్,
కరమందు న్వీలు రావికోల వలయాకల్పాక్షసూత్రంబునన్. ౧౮

భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం.—మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—ఆర్యా గృష్టీ, నాకు కడుం గుతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి వాల్మీకి భగవాను నే అడిగి రమ్ము ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—'వీ రెవరో వృద్ధులు నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు' అని.

కంచు.— నీ యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

కౌస.—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి తప్పునా?

కౌస.—ఆహా! ఏమి! గృష్టి వచనమును వినయములో విని ఆ బాలుఁడు ఋషికుమారులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాఁడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ దేమో గాని!

చ. వినయ శిశుత్వ ముగ్ధ పరిపేశల మౌ మహిమాతిరేకముల్
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలేరొరుల్.
కనఁబడి వీఁడమోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిన్,
ఘనబల మొప్పు నిన్ను నలికం బగు చుంబక ఖండముల్ బలెన్. ౧౯

లవుఁడు.—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు అభివాదనము సేయుదును? [ఆలోచించి] ఇది మఱి యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదె మీకు లవుని యాదలతో ప్రణామ పర్యాయము.

అరుంధతీ జనకులు.—కల్యాణుఁడా! ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కౌస.— బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—రా రమ్ము పట్టీ [అని లవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, అపవారించి] ఆహా! ఒడిమాత్రమేగాక చిరకాలమునకు నా మనోరథముకూడ సంపూర్ణమయినది.

కౌస.—బాలక, ఇటకును కొంచెము రమ్ము [అని ఱొమ్మున నిడుకొని] అహహో అలంతిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలోజ్జ్వలమైన దేహబంధంబుచేతనే గాక తామర యకరువులను గ్రసించి మధురకంఠమైన రాజమరాళంపు నినాదమువోలె దీర్ఘ దీర్ఘంబైన స్వరముచేత సయితము ఈ నిసుఁగు రామభద్రునిం బోలుచున్నాఁడు. వీని శరీర స్పర్శయు రామభద్రుని శరీర స్పర్శవలెనే నిండార విరిసిన పుండరీకపు లోవైపువలె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సబాష్పాకూతముగా] రాజర్షీ, కంటివా? నిపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చయముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ. కంటిని.

కౌస.—అహహో నా హృదయము వెఱ్ఱి యెత్తినదానివలె ఏమేమో తలంచుచు మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుఁడున్ సకలభావములం బ్రతిబింబమై రనన్.
బాలుని రూపకాంతులు విభాసిలుఁ, బుట్టువినీతి యల్లదే,
క్రాలును బల్కునట్లె, యనఘుం బనుభావము హారిదే యహో!
యేలొకొ హా! విధీ! పరువులెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్. ౨౦

కౌస.—బాలకా, నీవు తల్లి యున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?

లవు.—లేదు.

కౌస.—అటయిన నీ వెవ్వరివాఁడవు?

లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాఁడను.

కౌస.—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కఁగా చెప్పుము.

లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, కుమారుఁడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు—'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధ్యాశ్వ రక్షా ప్రసక్తిచే బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఇపుడు వచ్చి చూడ నయినాఁడు. అహో పుణ్యదినము!

కౌస.—వత్స లక్ష్మణుని పుత్త్రకుఁడు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁ డని అమృతబిందు సుందరములు అక్షరములు వినఁబడుచున్నవి.

లవు.—అయ్యా, ఎవ రితఁడు, చంద్రకేతుఁడు?

జన.—దశరథ పుత్త్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—అటయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుఁడు ఇతఁడు చంద్రకేతుఁడు.

లవు.—అటయిన నితఁడు ఊర్మిళ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజర్షికి దౌహిత్రుఁడు.

అరుం.—[నవ్వి] కుమారుఁడు కథాప్రావీణ్యమును వెలిఁబుచ్చినాఁడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుఁడ వని, మఱి యడిగెదము చెప్పుము; ఆ దశరథ పుత్త్రులకు ఏయే పేరుల యపత్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాఁడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్హముగా రచించినాఁడు. దానిని భగవంతుఁడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత్త గీత వాద్య ప్రయోగ సూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాఁడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుఁడు దానిని అచ్చరలచేత ఆడించునుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగృహీత నామధేయునికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆస్థ కడు దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపినాఁడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను పంపినాఁడు.

కౌస.—నీకు భ్రాతకూడఁ ఉన్నాఁడా?

లవు.—ఉన్నాఁడు, ఆర్యుఁడు కుశుఁ డని పేరు.

కౌస.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పిన ట్లయినది.

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దవాఁడు.

జన.—ఏమి ఆయుష్మంతులు కవలా?

లవు.—అవును.

జన.—వత్సా, చెప్పుము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—పట్టి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలనడిచినదానిని దేవయజన సంభూతను సీతాదేవిని ఆసన్న ప్రసవవేదననే ఒంటిదానినిగా అడవిలో వదలి లక్ష్మణుఁడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కౌస.—హా! పట్టీ ముగ్ధా చంద్రముఖీ! ఇప్పుడు ఏకాకినివైన నీకు మైపుష్పమునకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘోరాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటన్ గానుపుంబ్రొద్దు సం
భవమై, నోవులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘుంబులన్
బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టీ 'ననుం గావు కా
వవె నా నాయన!' యంచు నర్దలఁచుచున్ బల్మాఱు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, వీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కౌసల్య, ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన ఖేదకౌతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు తొందరపడుట!

శా. ఈ విశపాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాక్రుధాగ్నికిన్
పావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాన్;

కౌస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సముదాయింపుము కుపితుని గాజర్షిని.

అరుం.—

తే. మానఘనుల కదే యపవమానితులకుఁ
బ్రాజ్ఞ సమ్మత మగునట్టి పాచితంబు;
రాజ, నీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ!
పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు ? ౨౨

జన.—

కా వవి రాముపై, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజభాండ? మాదటన్
బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్వికలాబలా తతిన్ ? ౨౩

వటువులు.—[సంభ్రమంబునం బ్రవేశించి] కుమార కుమార ! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జనపదములలో నుండు నని వింటిమిగదా, అది యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది !

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమందే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బఠితము. మఱి చెప్పుఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు.—వినుము.

మ. వెనుక న్దోఁకను దాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,
మొనయన్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంఠము, ఖురంబు ల్దానికి న్నాల్గె సూ,
తిను లేఁబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శకృత్పిండముల్
చను దూర మ్మది, యేల వర్ణన? కనన్ జన్నెమ్ము, రా, రా, వెసన్. ౨౪

[అని దఱిసి అజినమునుం జేతులనుం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకౌతుకోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులాఁడు కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కౌస.—భగవతీ, వీనిం గనుచుండ నేని బ్రదుక నని తోఁచుచున్నది. కావున ఒండెడకేఁగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేఁగినాఁడు, నీ కెట్లు కనఁబడును ?

కంచుకి—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు సెలవిచ్చినారు:-"దీనిని మీరు సమయములో ఎఱింగెదరు." అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాఁగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖి కౌసల్యా ఆర్యుఁడా గృష్టి, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతసుని దర్శింతము.

[వృద్ధవర్గము నిష్క్రమించును.

వటు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడు.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది అశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

వటు.—అ దెట్లు తెలియును?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివితిరే మఱి ఆకాండములో, ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూఱుగురు కవచధరులు దండాయుధులు తూణవంతులును రక్షకులు; అట్టివారితో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనఁబడలేదా! నా మాట నమ్మలేరేని పోయి అడుగుఁడు.

వటు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారము గలదై సంచరించుచున్నది?

లవు.—[ఆసతో, ఆత్మగతము] అహో! అశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయులైన క్షత్రియులకు స్వమహిమ ప్రఖ్యాపకము ఇతర క్షత్రియుల నెల్ల నవమానించునది. ఉత్కర్షము పరీక్షించు గొప్ప యొరగల్లు.

[నేపథ్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,
సప్తలోకైక వీరుఁడై ఖ్యాతలంబు
నదశముఖకులముగఁ జేసినట్టి ఱేని
వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు. ౨౫

లవు.—[వ్యథతోనుం బోలె] అహో! రగిలించుచున్నవి యక్షరములు!

వటు.—ఏమన్నాఁడు? ప్రాజ్ఞుఁడు గదా కుమారుఁడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెదరే! పృథివిలో క్షత్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి?

[నేపథ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర క్షత్రియు లెవరురా?

లవు.—ఛీ జాల్ములారా?

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముందు గాక;
వింతగా నొం డి దేటికీ వెఱపుబొమ్మ?
వేల పలుమాట? లిదె చూడుఁ, డీక్షణాన
మీ పతాకను నేను బలిని హరింతు.

ఓరోరి వటువులారా, బెడ్డలతోఁ గొట్టి మరలింపుఁడు ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది రోహిత మృగముల నడుమ విహరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుఁడు.—[సక్రోధపరుషుఁడై ప్రవేశించి] ఓహో ఏమిటీ యీ దుండగీతనము? ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిష్కారుణులు లెక్కకు మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు పల్కినను గర్వితవాక్యముల సహింపరు. శత్రుప్రమర్దనుఁడు రాజపుత్త్రుఁడు చంద్రకేతువు ప్రశాంతమయిన తూర్పు కాననమును కనఁ గుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్న వాఁడు మరలి రాకముందే, ఈ చెట్లగుబురుదారిని త్వరితముగా పారిపొండి.

వటు.—కుమారుఁడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయశ్రేణులు శస్త్రములు ఝళిపించుచు బెదరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్ము లేడి గెంతులతో పారిపోవుదము.

లవు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను ఝళిపింతురా! [విల్లెక్కు పెట్టుచు]

తే. జ్యారసన యుత్కటాగ్రదంష్ట్రలను జుట్టఁ
బ్రోద్గిర ద్ఘన ఘుర్ఘుర స్ఫూర్జనంబు
అశన సక్త కక్ష త్కృతాంతాస్య యంత్ర
జృంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు. ౨౭

[యథోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కౌసల్యాజనకయోగ మను

చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, దొరకినది దొరకినది ప్రాపు మనకు ! ఇదిగో !

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్గ
దశ్వమునఁ దేర సుత్ఖాత హాననములకుఁ
గోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘూర్ణితముగ,
బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు. ౧

[అంతట సుమంత్రుఁడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తుఁడు సాశ్చర్యహర్ష సంభ్రముఁడు చంద్రకేతుఁడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—ఆర్యుఁడా, సుమంత్రుఁడా, చూడుచూడు.

తే. అలఁతి కిన్కకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మి,
వితత గుణ గుంజ దార్త్రి యగా వింటిచేతఁ
గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
వీర పోతుండు చములపై విశిఖహిమము. ౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు సైన్యోదరమున
ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
గృత్త కరికట గ్రంథి శాంకృతి సమిద్ధ
విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ ల్వేడ్క సేయు. 3

సుమంత్రుఁడు.—అయుష్మంతుఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
నీకె యెనరూపువాని నీ నిసుఁగుఁ గాంచి,
కుశికనందన మఖ రిపు విశసనమున,
ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు. ౪

చంద్ర.—ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కండ్రు పనివడుటం గన నామదిలో లజ్జ పొడముచున్నది.

తే. వీని శిశునొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
స్వర్ణ ఘంటికా ఝణఝణ త్స్యందనములు
దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బోదివె. ౫

సుమం.—వత్సా, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయికొన్నను ఇతని నేమి సేయఁ గలరు? ఒక రొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయునా?

చంద్ర.—ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిమార్పం దొడంగినాఁడు! అదె చూడు:—

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణ రుజతక్ గీపెట్టి ఘూర్ణిల్లఁగా,
గురుభేరీధ్వని పుష్టముక్ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచుక్,
స్ఫుర దుగ్రోత్ప్లుత రుండముండములచే శూరుండు చేసెక్ గదే
పరితృప్య ల్లయకాల వక్త్రవిఘస వ్యాకీర్ణ లక్ భూములక్. ౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [ఆలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇక్ష్వాకు గృహవృద్ధులము గదా మేము, దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్మయ లజ్జా సంభ్రమములతో] ఇసీ ఇసీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విఱిగి పాఱుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము నభినయించి] ఆయుష్మంతుఁడా, ఆ వీరుఁడు మాట వినికిపాటి చేరువకు వచ్చినాఁడు.

చంద్ర.—[విస్మృతి నభినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతని పేరేమని చెప్పినారు?

సుమం.—లవుఁడని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు
సైనికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగో నన్నే దఱియుము;
తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు. ౭

సుమం.—కుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగెఁ
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృప్తసింహశాబంబు వోలె. ౮

[అంతట వడిగా నుద్ధతముగా నడచుచు లవుఁడు ప్రవేశించును.]

లవుఁడు.—బళీ రాజకుమారా, బళి, సత్యముగా ఐక్ష్వాకుఁడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాఁడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

లవు.—[ఆవేగముతో మరలి] ఇసీ! విఱిగి పాఱియు మరలి వచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి సేనాపతులు నన్ను ఏయుచున్నారు! చీ జాల్ములారా!

ఉ. అంతటఁ బేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యఘోష మ
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్బలేరిత మహార్ణవ వార్లహరీ ప్రపూరము
ద్భ్రాంత కుభృ ద్ధతిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాతతిం బలెన్. ౯

[అని పరిక్రమించును.

చంద్ర.—ఓహోయి కుమారుఁడా,

తే. ప్రియుఁడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
దానఁ జెలి వౌదు, నాది యంతయును నీద,
అని యొనర్తేమి నిజ పరిజనము మీఁద?
దోర్బలకషంబు చంద్రకేతుండు రమ్ము. ౧౦

లవు.—[హర్ష సంభ్రమములతో మరలి] మహానుభావుఁడీ సవితృవంశ కుమారుఁడు! అహో ప్రసన్న కర్కశ మీతని వీరవచన ప్రయోగము! కావున, వీరలతో నేమి? ఇతని నే గౌరవించెద.

[మరల నేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రోధనిర్వేదములతో] ఇసీ! ఈ పాపులు వీర సంవాదమునకు విఘ్నమాచరించుచు నన్ను ఖిలీకరించుచున్నారు! [అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రోల నను సకుతుక దర్పమున గుటె యిడి,
పిఱుఁద బలము లఱుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
తాల్చు ద్వేధా సముత్థ వాతాశి ప్రఖున్న
మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును. ౧౧

సుమం.—కుమారుఁడే యీతనిం జూడఁగా నను నేర్చును, నేను కేవలము విస్మయముచేత పరవశుఁడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు
పత్తిఁ, గవచులు మేధ్యచర్మోత్తరీయు,
ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
బైకొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు? ౧౨

లవు.—[మనోవ్యథతో] ఏమి యిసీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [ఆలోచించి] కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిపుడు సైన్యములను ప్రస్తాపనష్టాటొందించెద. [అని ధ్యానము నభినయించును.

సుమం.—ఏమి యిది! ఉన్నట్టే యుండి సేనాకలకలము అణఁగిపోయినది!
వత్సా, కుమారుఁడు జృంభకాస్త్రము నభిమంత్రించినాఁ డని తలంచెదను,

చంద్ర.—అందులకు సందేహ మేమి?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెనవు
కనెడు కంటిని గ్రస్తము క్తముగ నొంచు,
చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కెఁ;
జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము. ౧౩

సుమం.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము!

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమస గుంభ శ్యామముల్ వ్యస్తప
ద్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్
భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్మూలించి పైరవ్వ సం
ఖ్యాతీతాభ్రతటి తటిత్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి జృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును?

చంద్ర.—వాల్మీకి మహామునివలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం.—వత్సా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభకముల యందు బొత్తిగా లేదు, ఎట్లన:—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ బుషికిఁ జూవె;
అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.
నంత నాతని సంప్రదాయంబు వలన
రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె. ౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటిమొత్తములుగా పెరుఁగుచుండు సత్త్వప్రకాశములచే విరాజిల్లువారు, మంత్రద్రష్టలు స్వయముగా కందురు.

సుమం.—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుఁడు వచ్చినాఁడు!

కుమా.—[ఒం డొరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుఁడు! [స్నేహానురాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్ఛ్రియమొ వారి మిథోవచన ప్రభావమో,
భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూల మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,
ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాఁపిన చేరువ బంధుభావమో;
యీతనిఁ గాంచినంత రచియించెఁ దదేకమయంబు నామదిన్. ౧౫

సుమం.—ప్రాయికముగా ఇది జీవిధర్మము, ఏ దస—ఒక్కొక్కనియందు రస మయం బగు ప్రీతిజనించుట. దీనినే లౌకికులు తారామైత్ర మనియు చక్షూరాగమనియు వ్యవహరింతురు. దానిని త్రోసి నైవరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు వక్కాణింతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ
గలుగ దెట్టునే భంగకారణంబు
స్నేహమయతంతు వయ్యది చెదరనీక
లోని మర్మాళిఁ గట్టు ననూనపటిమ. ౧౭

కుమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెఱుఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు
నీ వపువు నంపగములతో నెట్లు నొంతు?
ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభణేచ్ఛచేతఁ
బులక నిబిరీస మయ్యె నామూర్తి యెల్ల. ౧౮

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రము ముట్టఁగా నగుఁ?
గైదువె యాత్మ గోచరముకాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి కొ?
కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీఁడె యే మనుఁ?
హా! దవు నేయు వీరసమయంపురసోద్ధతి స్నేహమార్గముఁ. ౧౯

సుమం.—[లవునిఁ గాంచి, సబాష్పము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమి వేఱు తెలిఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,
దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,
తీవఁ గమిచి మున్ను తెమలించి వైచినఁ
బూవుమొగ్గ యెట్లు వాడముఁ బిదప. ౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంత్రుఁడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును, అదియుంగాక ఆర్యా, క్షత్రధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—"రథస్థులు పాదచారునితో పోరరు" అని గదా శాస్త్రజ్ఞులు పల్కుదురు.

సుమం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హాదన నన్ను బోటి యడ్డువెట్టు?
అట్లు సేయ కొండె ననుమతించెదు నెట్లు
సాహసై కరసవశంపుఁ గ్రియకు? ౨౧

చంద్ర.—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మసంశయములయందు ఆర్యునే అడుగుచుండె, అట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం.—ఆయుష్మంతుఁడా, ధర్మ సమ్మతముగానె నేను సమకట్టితిని.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,
బిది సూవె సనాతనంపు టీడిత ధర్మం,
బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ
బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్యులకున్. ౨౨

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము
శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీాకే
స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడన్. ౨౩

సుమం.—[స్నేహముతోఁ గవుంగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నిసుఁగ తా మన్నిగొనియె,
నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేఁటి కతని
పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;
బాపు దశరథకుల మొందెఁ బో ప్రతిష్ఠ! ౨౪

చంద్ర.—[కష్టముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ
మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్మాట యేట?
నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు
మాన కితరులు ముప్వూరు మాజనకులు. ౨౫

సుమం.—చంద్రకేతుని యీా వచనములు హృదయ మర్మములను విదారించుచున్నవి!

లవు.—అహో ! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది !

మ. నెలను విభావితాన మహనీయుఁ గుముద్వతి యెట్లొ యట్లె యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిన్;
కలిత ఝణత్క్రియా క్వణిత కార్ముక మీభుజ మన్ననో సము
జ్జ్వలిత కరాళి తోల్బణరసం బనయం బనికే ప్రియంపడున్. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] ఆర్య, సావిత్రుఁడను చంద్రకేతుఁడను అభివాదనము చేయుచున్నాను.

సుమం.—

తే. అజిత మూర్ధస్వి పుణ్యంబు నైన తేజు
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్థ్సునికిని బోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు:—

సీ. త్రయీ ష్వాత్మ దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నైత మా
శీర్వదించుత నిక వసిష్ఠమౌని,
వార్ధణశ్రవసములు వైనతేయంబులు
సామీరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,
తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజినిఁ బుట్టి రక్షఃపరిబృఢు
మానస మగల్చు ఠంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమం దుండినసే మిక్కిలి శోభించెదవు. వలదు, అత్యాదరము వలదు.

చంద్ర.—అటయిన మహాభాగుఁడు కేతోండు రథము నలంకరించుఁగావుత.

లవు.—ఆర్యా, తే రెక్కింపుము రాజపుత్త్రుని.

సుమం.—నీవును చంద్రకేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిఁగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దర్ప సౌజన్యములకు తోనట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుఁగుదు వోయి. ఇట్టి నిన్ను ఐక్ష్వాకుఁడు రాజు రామభద్రుఁడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజర్షి పెద్దవాఁడని వినికి. [సలజ్జముగానుం బోలె]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కెగ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైననున్,
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజౌజము ధిక్కృతిసేయు నశ్వర
క్షామను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్. ౨౯

చంద్ర.—[సస్మితము] ఏమి నీకు నాయన ప్రతాపోత్కర్షమందును అసహనమా!

లవు.—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుఁడని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కును పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెళ్లినుడువు దృప్తుని నుడువును
జాటినారు రాక్షసం బటంచు;
ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,
ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి. ౩౦

ఇట్లని గదా దానిని నిందింతురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితమున్ గూలఁజిమ్ము,
నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్చు;
చాని మంగళములమాత సూనృతోక్తి
ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు. ౩౧

సుమం.—పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము సమ్మత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్రకేతుఁడా, నీ వంటివే "నాయన ప్రతాపోత్కర్షమందు సయితము నీకు అసహనమా" అని, దానింగూర్చి యడిగెదను:—నియత విషయములా ఏమి క్షత్త్ర ధర్మములు?

సుమం.—ఐక్ష్వాకుని దేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అతిప్రసంగము మానుము.

తే. ఎక్కటివై సైనికులను
జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యము; కానీ.
యక్కజుని జామదగ్న్యని
నుక్కు మడఁచినతని నీకు నొప్పునె యాడన్. 3.౨

లవు.—[సహాసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్న్యని దమించినాఁ డని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,
బాహు వీర్యంబో యది యుండు బాహుజులకు,
జామదగ్న్యుండు పాఱుండు శస్త్ర మంటె,
నతని నణఁచిన యారాజు నుతికిఁ దగునె? 33

చంద్ర.—[వ్యథతోనుంబోలె] ఆర్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవండో యిప్పుడె మహిన్ వెలసెన్ బురుషుండు క్రొత్తగా!
నీతఁడు వీరుఁగా గొన్న డతే భగవానుని జామదగ్న్యనిన్!
ఆతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి
శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ డయ్యరే! 38

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం గొంచెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేని ఎందులకులే!

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పదు వారిచరిత్ర యుండ నీ;
సుందుని నాటిఁ గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహుల్;
ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁ డడుతో భయముల్ సెలంగవే?
యింద్రజు నేయు నేరుపును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్న దే! 3౫

చంద్ర.—తాతమాష భిన్నమర్యాదుఁడా! అతిగా ప్రేలుచున్నావు!

లవు.—అహో, నా మీఁద నే బొమలు ముడించినాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేఁగినది, కావున నే.

మ. తలకట్టుల్ గుదియించుఁ గ్రోధజనితోత్కంపంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెన్ బయిల్ రక్తిమన్,
పొలుచున్ వక్త్ర మకాండతాండవ కన ద్భ్రూభంగ భంగంబుచే
నెల నుత్ఫుల్లకళంకమున్ నలము సున్నిద్రాళినిం బోలుచున్. ౩౬

కుమారులు.—మఱి యిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావు కనఁ దగును.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమార విక్రమ మనెడి
పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిథునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుఁడు.—ఏమి యీ యాశ్చర్యము! ఈ సూర్యవంశ కుమారుల దబ్బాటులు పొరితములో క్షాత్రలక్ష్మి ప్రజ్వలిత మగుడు తదీయ విక్రాంత చర్యలు దేవాసురులనుం గూడ అబ్బురంబొందించి తబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న—ప్రేయసీ, చూడు చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ ఝణఝణ త్కంకణమున
గురుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున
వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని
భువన భీషణ మేచు నద్భుతము మీఱి. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై
శరధర గంభీర గర్జ చాద్భువ నులియన్
సుర దుందుభు లివె కడుకొని
దురదుర నభమందు దుందు దుందు మ్మనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడ తెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన యందంపుఁ బసిండి నెత్తమ్ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణి క్రొమ్మొగ్గ మొత్తముల తేనె బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా పేలిన మెఱుపు తీగలపిండు మూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పాఱినట్లయినది !

విద్యాధరుఁడు.—ఇదేమి యిప్పుడు!—

క. సురశిల్పి నిజదుహితకై
తరువడినిడ నుడియు చెరియు తరణిమహస్సో?
స్మరహరుని ఫాలదేశముఁ
బొరసిన చిచ్చుబుకుకంటి పుటభేదంబో? 3

[ఆలోచించి] ఆ తెలిసినది. బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఆగ్నేయాస్త్రమును ప్రయోగించినాఁడు. ఇది దాని నిప్పుకప్పులు పర్వెపెల్లిదము. అట్లే ఇపుడు:—

తే. కమరి డాల్జల్లులును గర్బురములు గాఁగ
నోహటిల్లి పఱచె వెస దోర్కరథాళి.
కేతన పటాంచలములందుఁ గీల లొందె
మసృణ ఘుసృణచ్ఛురణ విభ్రమమును క్షణము. ౪

అహో! లేవనే లేచినాఁడే గండుమీఱు పిడుగుఁ దునియలవలె బెట్టిదంబులగు మిడ్డంగుల విరివితో, నిడుద మొత్తములుగా నెగఁ బ్రాఁకి నాకుచున్న జ్వాలల సంభారములతో భయంకరుఁడై యగ్ని భగవంతుఁడు! ఇతని వేఁడి ఇక్కడికిని దుస్సహముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యొడలితోఁ గప్పి దవ్వుగాఁ బోయెను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! ఏమలంపు ముత్తెసరంపు నున్నని నిండుతాకుడువంటి నాథుని నెమ్మేని తాకుడుచేత సంతోషాన కళ్లు మూతపడి నా వేడి ఆఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుఁడు.—ప్రాణేశ్వరీ, ఇట నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుఁ;
అది తా నేమియుఁ జేయక,
విదుల్చు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతన్. ౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువాళిస్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెఱుపు తీగల నేటి సొంపుల యలంకారంతో, పొగర్కొన్న నెమళ్ల మెడలలాగ శ్యామలమైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుఁడు.—సఖి, లవ కుమారుఁడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంపుఁ బ్రభావమనుమా యిది! ఏమీ! తెఱపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్కుమ్మడిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆఱిపోయినది!

విద్యాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుఁడు.—హా! ఏదైనను మిక్కుట మగునేని చెఱుపే. ఎట్లన—ప్రాణిలోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టిడి క్షోభచేత లోఁతుగా నుఱుముచున్న మేఘములచేత దట్టమయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కుమ్మడిగా విశ్వమునెల్ల మ్రింగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంఠ కుహరములో నురలుచున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ నవద్వారుం డయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. ఔౕ! వత్సా చంద్రకేతూ, బళి! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు వివర్తములును బరమాత్మ లోపలఁ
దెలివిచే లయించు తెఱఁగు దోఁప,
ఎక్కడనొ లయించె లెక్కకు నెక్కుడౌ
కార్మొగుళ్లు విసరుగాడ్పుచేత. ౬

విద్యాధరి.—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేతితో వస్త్రాంచలమును ఆడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యుద్ధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ ఈ కుమాళ్ల నడుమ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుఁడు.— చూచి, ఈయన శ్రీరామభద్రుఁడు శంబూకవధము గావించి మరలినాఁడు.

తే. ఆ మహాపురుషుని శబ్ద మాలకించి
దాని మన్నించి లవుఁడు యుద్ధంబు మానె,
జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంభ్రమమున;
శుభము రా జొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి. ౭

కాన మన మిటనుండి వెడలి పోవుదము. (నిష్క్రమింతురు.)

విష్కంభకము సమాప్తము.

షష్ఠాంకము.

[అంతట రాముఁడు, లవుఁడు, ప్రణతుఁడు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రమసుఁడ,
కడువడిగ రమ్ము నను బిగ్గఁ గౌఁగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత
నాఱుఁగాత నా చిత్త దాహంబు గూడ. ౧

[లేపి, ప్రేమతో కవుంగిలించి] దివ్యాస్త్రధారిదేహమువానికి నీకు కుశలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుత క్రియుఁడను ప్రియదర్శనుండు నగు లవుని స్నేహభాగ్యము దొరకినందున కుశలము. కావున విన్నవించుకొనెదను—నాయనగారు ఈ వీరప్రకాండుని నన్నుఁగా నేగాని, అంతకన్న ప్రేమతో డికంటితోఁగాని చూడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరూపించి], సంతోషము. నీ చెలికాఁడు ఈ బాలుఁడు అతి గంభీరాకారుఁడుగా నున్నాఁడు.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రవేదమో?
కావఁగ బ్రహ్మకోశమును గాయము దాల్చిన క్షాత్ర ధర్మమో?
ప్రోవో సమస్త శక్తులకు? మొత్తమొ సద్గుణ రత్నపాళికిన్?
శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సుకృతైకరాశియో? ౨

లవు.—అహో! పుణ్య ప్రభావ దర్శనుఁడైన యీ మహాపురుషుఁడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్త్రితయమునకు
వింగడంబైనయట్టిది వేశ్మ మొకటి.
ప్రాగ్రహర మైన యట్టి ధర్మంబొ సంగు
సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంచరంబు! 3

ఆశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవర్షక మా రస మబ్బెఁ, బ్రబ్బి పొం
గారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్నుఁ గుంచెడిన్,
దారున నీయనం గన నదఃప్రవణుండన నైతి నద్దిరా!
యారయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. ౪

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కప్పుడిసే సుఖశాంతి కలిగించుచున్నాఁడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాఁడు! కాక; స్నేహమంట నిమిత్త సవ్యపేక్ష మంట! ఇది పరస్పర పరాహతముగదా? అట్లే—

ఆ. గూఢహేతు వెదో కూర్చును వస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసికొనదు,
ప్రొద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁప. ౫

లవు.—చంద్రకేతూ, వీ రెవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా, మా నాయనగారు గదా.

లవు.—అటయిన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీకు ఈ పేరం బరఁగువారు రామాయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్వురు గదా. అందు విశేషముం జెప్పుము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయనగా రని యెఱుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! నేఁడు సుప్రభాతము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవినయ కౌతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాదనము చేయుచున్నాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడా, రా రమ్ము. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు అతివినయము వలదు. పలుమాఱు చిక్కఁగా నన్ను కౌఁగిలింపుము.

తే. విరియు నెత్తమ్మిలోరేకువిభవ మొప్పఁ
బీన మృదు మసృణంబు నీమేని తాఁకు
నాకు మితి మేర లేని యానంద మొసఁగుఁ
జంద్రచందన నిష్యంద జడము వత్స. ౬

లవు.—[స్వగతము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్ననో తెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించితిని, ఆయుధ మెత్తుటవలన గురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలిశత్వమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱ్ఱము వెంట వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా నీతఁడు వీరము చూపినాఁడు.

రాము.—ఇది క్షత్త్రమునకు అలంకారము గదా.

ఉ. తేజుగలాఁడు పర్వునొరు తేజము నోర్వఁడు; వాని కద్దియే
భ్రాజిలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతన్;
జేజె యినుం డజస్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుచున్,
దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కృతముంబలెఁ గ్రక్కుఁ జూడవే. ౭

చంద్ర.—ఈ వీరుని యసహనముకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడవలయును, ప్రియవయస్యుఁడు ప్రయోగించిన జృంభకాస్త్రములచే సైన్యములు అంతటను కదలక మ్రాన్పడి యున్నవి!

రాము.—వత్సా, లవా, అస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేతన దక్కి దిగుల్కొనియున్న బలములను ఓదార్పుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును అభినయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—శాంతించినది అస్త్రము.

రాము.—వత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము లస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మ తేజములనె యస్త్రములుగ వీని
ఘనతపోమయములఁ గాంచినారు. ౮

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుఁడు కృశాశ్వుఁడు సహస్రాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కౌశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము. కుమారునికి మఱి ఏ సంప్రదాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు.

రాము.—[ఆలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డపుణ్యపుం బరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము.—అటయిన రెండవవాఁ డెవరు?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయువునికి లవునికిఁ
జివ్వ యంటివో? యౌ నని చెప్పదె సఖ,?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిప్పుడు,
క్షత్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత. ౯

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్రమణి శితిచ్ఛవి లలితుఁడు?
శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష
బద్ధకలిక కదంబడంబరునిఁ జేసె. ౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, కుశుఁ డని పేరు. భరద్వాజాశ్రమమునుండి మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్మంతు నితని ఇటకుం బిలువుము.

లవు.—అట్లే. [అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుశుఁడు ప్రవేశించును.]

కుశుఁడు.—[అద్భుత ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్ఫాలించుచు],

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి
యేనృపుల్ త్రైలోక్య హితముఁ బొంటె
నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి
లీల నెల్లరదిగు ల్దీర్చినారొ,
ఏ రాజవరులు ధర్మేతర చరితుల
దృప్తుల భస్మీకరించు కొఱకుఁ
దమకుం బ్రకృతి సిద్ధధర్మం బయినక్షాత్ర
విక్రమంబును జ్వలింపించినారొ,
తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేన్ని,
ధన్య మా నిది మద్భుజాదండ సఖము
దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫుర త్తీవ్ర కీల
కాండ నీరాజితజ్యంబు కార్ముకంబు. ౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము.—ఈ క్షత్రియ బాలునందు ఏదో అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాతిరేకము కలదు.

ఉ. చేరికి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారముక్,
ధీరము నుద్ధతంబు గతిఁ దిగ్గఁగఁ జేసెడిఁబోలె ధారుణిక్,
గౌరవ మూను వీఁడు గిరికైవడి బాలుఁడ యయ్యు, మాయురే !
వీరమొ దర్పమో యిటులు వీఁ డయి యీదెస వచ్చుచున్నదో? ౧౨

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్మంతుఁడా, ఏటి దీమాట యుద్ధ మని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిలే. దృప్తభావము మాని, ఆర్యా, వీరియెడల వినయముతో వర్తింపుము.

కుశు.—అది యేల?

లవు.—మహారాజు రఘుపతి ఈయన మఱి మనయందు నెయ్య మూని యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] ఆయన రామాయణ కథానాయకుఁడు, బ్రహ్మాండమునకు రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని, మన మెట్లు ఆయనను దఱియవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడ.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దఱియవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడు ఊర్మిళా పుత్త్రుఁడు నన్ను ప్రియవయస్యుఁడ నని సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ సంబంధముచేత ఈ రాజర్షి మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అటులైన రాజన్యుని యెడలనైనను వినయము నిందనీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడుము, వీరి ప్రభావగాంభీర్యములు వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను సూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!
పావన మహారె! యీ యనుభావ మేమి!
మాయురే! పాత్రమందె రామాయణకవి
భారతీదేవిఁ బ్రకటించె భాసురముగ. ౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచేత సాంతేవాసి కుశుఁడు అభివాదనము సేయుచున్నాఁడు.

రామ.— రా రమ్ము, ఆయుష్మంతుఁడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి
నిద్దమును శ్యామలము నగు నీదు మేనిఁ
గౌఁగిటం బొదువంగ నుత్కంఠ గొంటి
వత్సలత్వంబుచేఁ బరవత్త్వ మొంది. ౧౪

[కౌఁగిలించి స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

శా. సర్వాంగ స్రుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబొ? ద్ర
వ్యర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?
నిర్వృత్తుండో ప్రహర్ష సంక్షుభిత హృత్స్నిగ్ధ స్నవౌఘంబుచేఁ?
బర్వించెన్ బలె వీఁడు కౌఁగిట సుధాప్రావృట్ప్రసవంతికన్ మెయిన్. ౧౫

లవు.—నాయనా, చండాంశుఁడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చుచున్నాఁడు. కావున ఇట ఈ మర్రిక్రింద నాయన ఇంచుక సేపు కూర్చుండుఁగాక.

రామ.—వత్సా, నీ కిష్టమెనట్లు. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రామ.—[స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ బాటించు వహిలోనె
నడక, నిలక, యాసనంబు మొదలు
భావములు వచించుఁ బరమ సామ్రాజ్యంబుఁ
గుశునికి లవునికి నకుంఠితముగ. ౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చదురు గొల్పుఁ
బ్రతికల మనోరమంబగు వక్షకమును,
అమలినం బగుమణిని దదంశులవలె,
విరియు నెత్తామరను దేనెబిందులవలె. ౧౭

ఈ బాలురయందు మెండుగా రఘుకుల కుమారుల ఛాయను గాంచుచున్నాఁడు.

తే. యువకపోతంపు మెడఁబోలె నొడలు కప్పు,
మూఁపు లెనసెడి నాఁబోతు మూఁపురమును,
సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,
స్వరము మంగళ మురజమూంసల కలంబు. ౧౮

[నిపుణముగా పరికించి] అహో! ఈ యాకారము నన్నుఁ బోలుట మాత్రమే గాక,

చ. కనఁబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణిమీఱఁ జూచినన్
జనకజఁబోలు చందములు సైతము జానుగ నద్ది యద్దియున్;
కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములన్
ఘనశతపత్త్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదంత శోచిర్మనోజ్ఞమీ
పెదవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;
నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ యైనను,
సుభగతాగుణంపు జోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నావనము. ఇటనేగదా దేవి విడువఁబడినది. శిశువుల యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు అనునదియేదికలదో, దానిని విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమున నా చేసిన యస్త్రాభ్యనుజ్ఞానము నెఱవేఱినదా? సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని వినమైతిమి. ఈసుఖాతిశయమో సందేహములో తేలిపోవుచున్న నా యాత్మను నమ్మించుచున్నది. దేవేరి గర్భ భారము రెండుగా నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియుంటిని [సబాష్పము]

చ. పరిచితి యాశోలంది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునన్
సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేషులం గనన్,
గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళన్ గవ లంచు నేన మున్,
సరవిని వెన్క నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెన్. ౨౧

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని యుపాయముచేత?

లవు.—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ మైనమీమోమి దేమి
బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
తుహిన జాలంబుచేతను దోఁగినట్టి
పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికి. ౨౨

కుశు.—ఓయి, వత్సా!

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూ ర్తికిన్?
ప్రేయసి సత్త్వ యైన నటవీమయ మే గద సర్వలోకమున్.
నేయము దట్టి. దీవిరహ నీరధికిన్ దరి గానరాదు, రా
మాయణకావ్యపుం బతితి వయ్యును నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము తటస్థముగా నున్నది. ఇఁక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు అకస్మికముగా చాపలమెత్తి పరుగులు వాఱితివి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రిదుల్చుకొన్నవాఁడనై శిశుజనము సైతము కనికరించున ట్లయితిని. కానీ యీ భావమును డాఁగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామా యణ మని విందుము, ప్రాచేతస భగవంతుని సరస్వతీనిష్యంద మఁట, సూర్యవంశ ప్రశస్తి యఁట; అందు ఏమేని యించుక వినం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము నంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోనివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత
తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;
అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్ల నామె చేసె
గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముఁడును సీత కాప్రకారంబుగానె
ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుఁడుగాఁ బరిఢవిల్లె;
మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెఱుంగు
నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మర్మమును ఉద్ఘాతము చేయుచున్నది! హా దేవి! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. అహో తుదిలేని విపర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు నమ్మకపు నిర్భరహర్ష మ దేడ? నా పర
స్పరయతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకకల్పు లేడనో?
హారుసమునందుఁ గుందున హృదైక్య మ దేడ? నశైనన్ బరి
స్ఫురణము సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా!

అయ్యో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ
స్రైకోన్మీలనముచేత నతిపేశలమై
యేకాలము దుస్స్మరమో
యాకాలమె సంస్మరింప నైతిని హా! హా! ౨౮

ఉ. అత్తఱి నించుకించుక మృగాక్షిచనుంగవ యంకురించి యు
ద్వృత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది కైపిడేఁ;
చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే
ఱొత్తులు డెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనెన్.

కుశ.—ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రకూట వనవిహారమందు సీతాదేవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె
నీకొఱలెడి తాతిపట్ట మెదురం గనుమా;
యీకేసర మందుపయిన్
వీకునఁ బూబిందుచేఁ బ్రవృష్టంబుబలెన్. ౨౯

రాము.—[సలజ్జాస్మిత స్నేహకరుణముగా] శిశుజనులు మిక్కిలి బేలలు, అందులోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ తావును, ఆ సమయంపు స్వైరవిహారాతి ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా? కట్టాకట్టా!

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితమున్ మందాకినీ మంద పా
వనపోతాలు ళితాలకాకులిత భాస్వత్ఫాల చంద్రద్యుతిన్
వినివృత్తాగ్నిశిఖాంక నైజసుషమా విద్యోతి గండంబు నే
న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రమున్. 30

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి మహర్ధిన్ సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ
బైకొని యూఱడించుఁ బెడఁబాసియు నా స్తుజనం బవారణన్;
లోకము పెక్ష్మకాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినన్,
శోకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్కఁ దుషాగ్ని రాశిలోన్.

[నేపథ్యమున]

చ. బుడుతల కయ్యొ మంచు వెఱఁ బొక్కి వసిష్ఠుఁడుఁ బుట్టఁబుట్టువుర్
బడి జనకుండుఁ బం క్తిరథుపట్టపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్తులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్నవా రదే.

రాము.—ఏమీ! భగవంతులు అరుంధతీ వసిష్ఠులును అమ్మయు జనకుఁడును ఇటనే యున్నారా? కట్టా! ఎట్లు వీరిని జూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహాహా! నాయన జనకుఁడు కూడ ఇటకే వచ్చినాఁడని పిడుగుదెబ్బ తింటిని మందభాగ్యుఁడను.

ఉ. వియ్యము దోడ్డ దంచుఁ గనుపెట్ట వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్యొ లపత్య యాతక మహాంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియున్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీదృశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్త్రునిన్
వ్రయ్యన వేయిగా!సరియె!రాముని కెయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేపథ్యమున]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ సీరి
యునికి గొనిన రాముఁ దల్లు లుద్ధవిడిఁ గనుం
గొని మును కని యెటేఁగినజన
కునిబోధన నెటేఁగి మూర్ఛఁ గూలిరి పెలుచన్. ౩౪

రాము.—హా నాయనా జనకుఁడా! హా తల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకునుం
బనితం బెది కృత్స్న గోత్రమంగళముగ నం
దును సైత మకరుణుఁడఁ బా
పిని నగు నామీఁదఁ గరుణ వృథ సుఁడి మీారున్. ౩౫

ఇదె పోయి సంభావించెదను. [అని లేచును.

కుశలవులు.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞాన మను

ష ష్ఠాం క ము స మా ప్త ము.

స ప్త మా ం క ము.

[అంతట లక్ష్మణుఁడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుఁడు.—ఓహోయి! నేఁడు భగవంతుఁడు వాల్మీకి బ్రహ్మ క్షత్త్ర పౌర జానపద సమేత మయిన ప్రజలను మమ్ముం గూడఁ బిలిచి సకల మైన దేవాసుర తిర్యగురగనాయక సంయుక్తముగా జంగమమును స్థావరమునునగు భూతగ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కెడ సమకూర్చినాఁడు. నన్ను అన్నగారు ఆజ్ఞాపించినారు: "వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుఁడు వాల్మీకి తనకృతిని అచ్చరలు ఆడఁగాఁ జూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాఁడు. కావున భాగీరథీ తీరముననొక మనోజ్ఞ స్థానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావింపవలసినది." అని. నేనును మర్త్యామర్త్య రూప మయిన భూత గ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁబెట్టితిని. మఱి వీఁడుగో:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును
దాపసేంద్రుల కష్టవ్రతమును బూని
వామలూరుజ మౌనిపై భక్తిచేత
నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు. ౧

[అంతట రాముఁడు ప్రవేశించును]

రాముఁడు.—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలుర నిరువురను చంద్రకేతువుతో సమాన మయిన స్థాన మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దాక్షిణ్యముచేత అట్లే కావించితిని. ఇదిగో మఱి ఆసనము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆర్యుఁడు కూర్చుండుఁగాక.

[రాముఁడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుఁడు.

సూత్రధారుఁడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుఁడు భూతార్థము చెప్పువాఁడు ప్రాచేతసుఁడు సజంగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు:—"మేము అర్షంబగు నేత్రముతోఁ జూచి పావనంబును కరుణాద్భుత రసంబునుగా నేప్రబంధమును నిబంధించితిమో, దానిని కార్య గౌరవముచేత హెచ్చరికతో పరికింపుఁడు." అని.

రాము.—ఇట్లు చెప్పుట యైనది; ఏమన,—"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పరోరజసములును అయిన తత్ప్రజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు." అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్త్రుఁడా! హా కుమార లక్ష్మణుఁడా! ఏకాకినిని మందభాగ్యను,దిక్కు లేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులుపడుచున్న నన్ను ఈ క్రూరలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదె నేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచికొనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో మఱియొకటి యైనది!

సూత్ర.—

తె. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందుఁ,
బ్రసవవేదన వెల్లి సంప్రాప్త మగుడు,
వైచికొనెఁ దన్ను గంగాభవానియందు. ౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేచుము.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నాటక మిది.

రాము.—హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునివలన నీకు ఈ దైవ దుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లుము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రాము.—ఇదె సన్నద్ధుఁడను, వజ్రమయుఁడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్క దారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు
పట్టుకొనఁగా సీత ప్రవేశించును.]

రాము.—వత్సా, లక్ష్మణుఁడా! అడుగిడ దొరకని చిమ్మ చీకటిలో పడిపోవు చున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊఱడిల్లుము కల్యాణి యూఱడిల్లు,
నీదె పుణ్యంబు, వైదేహి నీదె శివము;
నీరిలోపలఁ గంటి వో నీరజాక్షి,
క్రమ్మ తేజుల రఘువంశకరులఁ గవల. 3

సీత.—[సమాశ్వసించి] ఆహా! ఇపుడు దారకులను కంటిని! హా! ఆర్య పుత్త్రుఁడా!

[అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాము, రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా. ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లినాఁడు. [అని వీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము

సీత.—[ఊఱడిల్లి] భగవతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వి.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు మ్రొక్కెదను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంభర.

సీత.—హా అమ్మా, ఇట్టిదానినిగా నన్ను నీవు చూచితివి!

పృథ్వి.—రావే పుత్త్రీ.

[అని ఒండొరుం గౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! ఆర్యను గంగాపృథ్వులు అనుగ్రహించినారు.

రామ.—[చూచి] ఇది కరుణతరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడ వ్యథ నొందుచున్నదఁట; జయించినది యపత్యవాత్సల్యము. అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తంతువు, మోహంపు ముడితోడిది; ఎప్పటికిని త్రెవ్వక హృదయమున నుండునట్టిది. పట్టీ వైదేహీ, భూతధాత్రి, ఊఱడిల్లుఁడు, ఊఱడిల్లుఁడు.

పృథ్వి.—[ఆశ్వసిల్లి] సీతను గని యూఱడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జిర మున్కి యుక్కటెయును,
 ద్యాగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ.—

 దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని
 ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కైన? ౪

పృథ్వి.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు పట్టినట్టి
 పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,
 నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ
 గొనఁ, డనుస్మృతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు. ౫

సీత.—హా! ఆర్యపుత్త్రుని స్మరింపఁ జేసితివి.

పృథ్వి.—సీ! నీ కార్య పుత్త్రుఁ డెవఁడు!

సీత.—[సలజ్జాస్రము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, వసుంధరా, క్షమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా. మఱి, యెఱుఁగనిదానివలె అల్లునిపై కోపించెద వేమి?

శా. త్వాయం దల్లెను ఘోరదుర్యశము; లంకాద్వీపమం దగ్నిచే
భూయిష్ఠస్తుత మౌవిశుద్ధి నెటు నమ్మున్ మానుషుం డిందులన్?
ఈ యుర్వీప్రజఁ గొల్చుటే కులధనం బిక్ష్వాకువంశ్యాళి కా,
నీయిక్కట్టునఁ జిక్కి పుత్త్రకుఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౯

లక్ష్మ.—దేవతలు అవ్యాహతమయిన సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు గదా. అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నా నమస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగీరథ కుటుంబమందలి నీప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వి.—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. అయినను నా పట్టికిఁ గలిగిన శోకావేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు దుస్సహ మైనది. ఎఱుఁగనిదానను గాను రామభద్రునికి సీత యందుఁ గల స్నేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి
యెరియు చున్నయట్టి యొడలతోడ
బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యముననుసకల జగ దతీత సత్త్వముననుబ ౧౦

రాము.—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణావంతులు సుమా.

సీత.—[ఏడ్చుచు, కృతాంజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ మొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది?

భాగీ.—శాంతము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుము.

పృథ్వి.—నీ పుత్త్రులను నీవు చూచుకొనవలయును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇఁక వీ రేల ?

రాము.—హృదయమా, వజ్రమవు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత.—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ.—

క. లోకైక మంగళంబును
నీకరణిని నిన్ను నీవ యొగ్గింతేలా;
మాకు సయితము పవిత్రత
నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ. ౮

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

సీత.—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరిక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృశాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు
గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుగునియె,
నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ
గైదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ. ౯

[నేపథ్యమున]

తే వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్రి,
గతిసుమీ మాకు నీ పుత్రకద్వయంబు;
అట్లు గాదె రఘూద్వహుం డానతిచ్చెఁ
జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్త మలర? ౧౦

సీత.—సంతోషము, అస్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి "తప్పక నీప్రసూతిని ఇవి భజించును" అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జో
హారు! మీచేపట్టుచేఁ గృతార్థలము కదుఁ;
ఇరువుర నిసుఁగులఁ గూడుఁడు
పరిభావన నేసినంత; భద్రము మీకుఁ. ౧౧

రాము.—

తే. కుందుఁదరఁగలు విస్మయానందథువుల
కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని పల్కనలవి గాని
యొక దశావిశేషమును నా కొసఁగె నిపుడు. ౧౨

పృ. భా.—పట్టీ సంతోషింపుము. నీపుత్త్రకు లిప్పుడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

సీత.—భగవతులారా, వీరి కిపుడు క్షత్త్రియోచితకర్మ మెవరు చేయుదురు?

రాము.—

తే. అల వసిష్ఠర్షి పాలింప నలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవర్ధన ధురీణ
సీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ; గనుదు నెట్లు! ౧౩

భాగీ.—పుత్త్రీ, ఆ చింత నీ కేల? ఈ నిసుఁగులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాల్మీకి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్త్రకృత్యముం గావించును.

తే. అమ్మ సీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుఁడు
నెట్లొ, ప్రాచేతసుండును నట్లె చూవె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును. ౧౪

రాము.—భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయాయుపాయములచేత ఈ శిశువులు కుశలవు లని యూహించెదను.—ఎట్లన—

క. వీరును జనిసిద్ధాస్త్రులు,
చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్త్రుః;
నీరూపమె గలవీరులు
బారావర్షముల వయసు పరఁగెడువారుః. ౧౫

రాము.—ఈ బాలురే వారని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహ మొందుచున్నాను.

పృథ్వి.—రావే పట్టీ, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము.—హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేఁగితివే!

సీత.—అమ్మా, నన్ను నీయవయవములయందు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప సమర్థను గాను.

రాము.—ఏ ముత్తరము చెప్పునో?

పృథ్వి.—స్తన్యమును వీడువఱకు నానియోగంబున పుత్త్రకులను కాచుకొనుము. అవల నీయిచ్ఛచొప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి! [గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.

రాము.—ఏమి వైదేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యావాస ప్రియసఖి! హా చారిత్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుకావుము. ఇదియా నీకావ్యార్థము!

[నేపథ్యమున]

వాదిత్రమును తొలఁగింపుఁడు. ఓహోయి జంగమస్థావర సమేతులు ప్రాణధారులు మర్త్యామర్త్యులు, చూడుఁడు వాల్మీకి భగవంతునిచేత అనుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగెఁ,
బ్రాప్త దేవర్షికం బయ్యె నాకసంబు;
అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి
ద్యోనదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ. ౧౬

[మరల నేపథ్యమున]

క. లోకార్చ్య, యో యరుంధతి,
మాకుం గూర్పుము పృథివికి మందాకినికిన్;
నీకగమున నిడితి మిదే
నీకోడలి సీతఁ బుణ్యనిరతన్ సాధ్విన్. ౧౭

లక్ష్మ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా, ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఛఁదేరలేదు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.

అరుంధతి.—

తే. త్వర వహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!
విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.
రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ,
బ్రియతమస్పర్శమైన నీశయముచేత. ౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రామునిఁ దాఁకుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడు సమాశ్వసిల్లును గాక.

రాము.—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షాద్భుతములతో] అహో సలజ్జ దేవి! అమ్మ అరుంధతి, ఋశ్యశృంగ శాంతా సమేతులు గురువు లందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతీ రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమందు నన్నుఁగూర్చి నీ పలికిన యా పలుకును స్మరింపుము ఏమనఁగా "అట్టి నీవు అమ్మా కోడలియందు అరుంధతియుం బోలె మేలు తలంచుదానవు కమ్ము" అని. అందులకు నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమె నీయత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[నేపథ్యమున]

మున్ను వత్సను పరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్మంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన "భగవతి వసుంధరా, శ్లాఘ్యను నీ కూఁతును కాపాడుము జానకిని" అని. ప్రభువయిన బాలుని యా మాటను జరిపితిని.

రాము.—ఎట్లిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును కనికరించినారు! [ప్రణమిల్లును.

అరుం.—ఓహో యి పౌరజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నవీ వసుంధరా భగవతులచేత స్తుతయై నా చేతియందు అనఁగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పితయైనది. పూర్వమే అగ్నిదేవుఁడు పుణ్యచారిత్రమును నిర్ణయించిన యీ యామెను బ్రహ్మాది దేవతలు స్తుతించిరి. అట్టి యీ యామెను సూర్యవంశపుం గోడలిని దేవయజనసంభవను సీతను రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య అరంజోతి తెలిపి చెప్పఁగానే ప్రజలును సకలమయిన భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తర్షులును విరుల వానలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతీ రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి
నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిన్
బయిఁడి ప్రతికృతికిఁ బుణ్యా
శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందున్. ౧౯

సీత.—[స్వగతము] ఎఱుంగు నార్యపుత్త్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు

రాము.—భగవతి యాదేశించినట్లు.

లక్ష్మ.—కృతార్థుఁడ నైతిని.

సీత.—బ్రతికితిని.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నిర్లజ్జుఁడను లక్ష్మణుఁడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బాలుఁడా, ఇట్టివాఁడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, వీరిని కుశలవులను సీతాగర్భ సంభవులను రామభద్ర పుత్త్రులను తండ్రులతోఁగూర్పుము. [నిష్క్రమించును.

రామలక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సబాష్పాకూతము] ఏరీ నా పుత్త్రకులు?

[అంతట వాల్మీకియు కుశలవులును ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుఁడు మీ చిన్ననాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజర్షి జనకుఁడు మీ మాతామహుఁడు.

సీత.—[సహర్ష కరుణాద్భుతముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నికుఁగులారా, పుణ్యాన దొరకితిరి.

సీత.—రా పట్టీ కుశా, రా పట్టీ లవా; ఇరువురు నొక్కుమ్మడి నన్ను జన్మాంతరగతను చిరము కౌఁగిలింపుఁడు!

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.

సీత.—భగవానుఁడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాల్మీ.—పట్టీ, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—అహో! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనము సభర్తృక శాంతాదేవి లక్ష్మణునితోఁడ సుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్త్రులవారు, కుశ లవులును గూడ కనఁబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము]

వాల్మీ.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మూలించి మథురానాథుఁడు వచ్చినాఁడు.

లక్ష్మ.—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమ్మకున్నాను. అటు గాదు, ఇదే అభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీ.—రామభద్రుఁడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావింతును?

రాము.—ఇంతకన్నను ప్రియ మొకటి యుండునా? అయిన నిది యగుఁగాక.

శా. గంగాలక్ష్ములు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై,
త్రుంగం జేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుతన్;
రంగత్ప్రాజ్ఞక వాక్చతుర్ముఖ కవిప్రష్ఠోక్తి నీసత్కృతిన్
రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయారార్ధన్ విభావించుతన్. ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమ్మేళనమను సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తరరామ చరిత్ర నాటకము

సమాప్తము.

పద్యసూచిక.

చంద్రికాప్రెస్, మద్రాసు.—1-11-1954